Osmanlı İdaresinde
ERMENİLER

Nejat Göyünç

GÜLTEPE YAYINLARI

● Birinci baskı: Ekim - 1983
● Emek Matbaacılık tesislerinde basılmıştır.
● «*Osmanlı İdaresinde Ermeniler*»in yayın hakları Gültepe Yayınları'na aittir.

ÖNSÖZ

Ankara'da Türk Tarih Kurumu'nda her yıl düzenlenen Atatürk Konferansları'nın 22. dizisi'nde 3 Haziran 1983 Cuma günü verilen «Türk-Ermeni ilişkileri» konusundaki konuşma çok büyük bir alâka görmüştü. Ertesi günü konferans metni bir kısım ilâvelerle adı geçen kuruma, basılması ümidi ile sunuldu. Bununla beraber, alâkanın çokluğu, bizi çalışmaya devam ederek, daha sade bir dille, bilimsel kurallardan, yapılabildiği ölçüde tarafsızlıktan ayrılmadan ve hissiyata kapılmadan halka güncel olan Türk-Ermeni ilişkileri hakkındaki düşüncelerimizi ve bir kısım görüşlerimizi aktarmaya teşvik etti. Böylece bu küçük kitap meydana geldi.

Çeşitli dillerde Türk-Ermeni ilişkileri konusunda yazılmış binlerce, onbinlerce kitap veya makale mevcuttur. Bu bakımdan sunulan çalışma ne bütün yayınlananların görülebildiği, ne de başkalarınınkinden daha iyisinin yapılabildiği anlamına gelmez. Aslında bazı konularda ortaya yeni belgeler de koymaya gerek yoktur. Yüzyıllarca bir arada dostça yaşamış, farklı dinlere, fakat pek çok müşterek âdete, kültüre, hatta kadere sahip olmuş Türk ve Ermeni toplulukları arasında çeşitli etkenlerden, tahriklerden doğan olaylar Osmanlı Devleti'nin son devirlerinde meydana gelmiştir. Çevrelerinde devleti yıkıcı olan, halka yaralanma, öldürme gibi ağır şekilde yansıyan eylemlere

girişen bir kısım ermeni gençleri ve onların faaliyetlerini destekleyenler doğal bir mukabele görmüşler, hatta halktan bizzat karşılık görmüşlerdir. Osmanlı Devleti arşivleri (İrade, Yıldız ve Dahiliye Nezareti tasnifleri, Başbakanlık Arşivi, İstanbul) bu olaylarla ilgili belgelerle doludur. İstanbul Üniversitesi Kütüphânesi Yıldız kısmında ermeni tedhişçileri ve eylemcilerine ait albümler bulunmaktadır. Bu olaylara katılanlardan bir kısmı, sonradan gayelerini o kadar rahat ve iftiharla anlatmışlardırki, bu konuda yeni belgeler ortaya koymaya çalışmaya lüzum yoktur, çünkü bir kısım Batı çevreleri bunları bildikleri, kendi dillerinde okuyabildikleri halde, bunları hiç görmemezlikten gelmektedirler. Hatta Birinci Dünya Harbi sırasında Doğu Anadolu'da ve Güney'de Çukurova yöresinde Ermenilerin cephelerden, ordunun ikmal yollarından uzak bölgelere yerleştirilmelerini haklı görmekle beraber, yine de Osmanlı Devleti'ni, yani haklı gördükleri önlemleri alanları kınamaktan kendilerini alamamışlardır.

Bu bakımdan, Türk-Ermeni ilişkilerini, iki millet arasındaki tarihî geçmişle, kültürel etkileşim ile birlikte ele alıp sergilemekte fayda vardır. Dış dürtülerle, yabancı fikirlerin esiri olmakla bir memleket halkının biribirine ne kadar düşman olacağını, neler yapabileceklerini Türkiye 1970'li yıllarda yaşamıştır. Çoğunluğu Türk olan gençler kamplara bölünüp biribirlerine ve çevreye kan kusturmuşlardır. Bugün Lübnan'da da aynı türden olaylara şahit olunmaktadır.

Temennimiz, Türk-Ermeni ilişkilerini yukarıdaki düşünceler çerçevesinde okuyucuya yansıtabilmek, aradaki ihtilâfların gerçek nedenlerini anlatabilmek, iki topluluk arasında yalnız kan ve ateş yani düşman-

lık bulunduğunu düşünenlere, tersini göstermek, iki milletin ne kadar ahenkli, içiçe, bir arada yaşayabildiğini, biribirine bir zamanlar ne kadar güven duymuş olduğunu, ne kadar yardımcı olduğunu sergilemek açıklayabilmektir.

Hiç bir imparatorluk, o siyasî kuruluş içerisinde bulunan milletlerin katkısı olmadan yücelememiştir. Tarih boyunca hep böyle olmuştur, bugün de dünyanın en güçlü iki devleti farklı etnik kökenli, din ve mezheplere sahip, fakat ortak hedefe hizmet eden, aralarında ülkü birliği olan insanların çabaları ile bulundukları kudrete erişebilmişlerdir. Büyük devlet adamı olabilmek, dünyada söz sahibi olabilmek böyle toparlayıcılığı becerebilen liderler için mümkündür, Atatürk'ün **«Türkiye Cumhuriyeti'ni kuran Türkiye halkına Türk Milleti denir»** sözü bu toparlayıcılığın ifadesidir.

Bununla beraber, Türklerin tarih boyunca kurmuş oldukları en büyük ve güçlü devlet olan Osmanlı İmparatorluğu'na sadakatle hizmet eden, çeşitli alanlarda onun yücelmesine damga vuran kişileri yabancı kökenli gösterme çabalarına ve gayretkeşliklerine hayret etmemek elde değildir. Bunlara ait en son örneği ünlü Türk Mimar Sinan hakkındaki tamamen yersiz ve yanlış bir iddia teşkil eder. Sinan'ın **devşirme** olduğu ansiklopedilere bile geçmiştir. Bu bakımdan bir zamanlar rum asıllı olduğu sanılmıştı. Bu defa da iki sene önce yayınlanan, gerçekten son derecede nefis baskılı, renkli resimlerle bezeli, bir kitaptan ziyade koskocaman renkli, şâhâne bir albümü andıran bir eserin önsözünde şu satırlara yer verilmektedir: «XVI. yüzyıl Osmanlı mimarlık sanatına damgasını vurmuş olan Koca Sinan'ın da, Hazine-i Evrak'ta rastlanan bir belgeden Ermeni asıllı olduğu

anlaşılmıştır» (Pars Tuğlacı, **Osmanlı mimarisinde batılılaşma dönemi ve Balyan ailesi,** İstanbul 1981, İnkılâp ve Aka kitabevi yayını, s. 4, sütun 2). Bu belgenin de Başbakanlık Arşivi'nde 123 numaralı Mühimme Defteri'nde 240. sahifede bulunduğu belirtilmektedir. Sayın yazarın Başbakanlık Arşivi'nde hiç çalışmamış olduğu, ancak oradaki dostlarını ziyaret ettiği bilindiğine göre, adı geçen kitaptaki belgeleri ve fotokopileri de arkadaşlarının temin ettiklerini tahmin etmek zor değildir. Yazarın Osmanlıca bir belge okuyabileceği de ayrıca şüphelidir. Hizmetinde bulunan sözde uzman arkadaşları kendisini yanıltmışlardır. Bahis konusu belge, gösterildiği gibi 123. Mühimme Defteri'nde değil, 23 numaralı olanındadır. Belgeden Mimar Sinan'ın akrabalarından Kıbrıs'a sürülecek olanların affedildikleri öğrenilmektedir. Akrabalar üç kişidir, isimleri okunabilmektedir, lâkin bunların hiç biri Ermeni ismi değildir, Türkçe isimlerdir. Ayrıca, Mimar Sinan'ın köyü Ağrınas'ta, onun doğduğu yıllarda oturanların bir kısmının Karamanlı olduğu anlaşılmaktadır. Karamanlı adı verilen topluluk Anadolu'daki hristiyan Türklerdir, bu hususta bu kitabın İkinci Bölümü'nde bilgi verilmektedir. Muhtemelen Mimar Sinan da bu guruba mensuptur. Onun menşei hakkında ayrıntılı bir makale yakında yayınlanacaktır.

Ana metin içerisinde ayrıntılara yer verilmesinden kaçınılmış, bunlar kitabın sonunda Notlar bölümünde yer alan dipnotları kısmına alınmıştır. Bunun nedeni de okuyucuya rahat takip edebilecekleri bir sunuşta bulunabilmektir. Niyette ne derecede başarılı olunabilindiğine okuyanlar hakemlik edeceklerdir.

Üsküdar, 3 Ekim 1983 Nejat Göyünç

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ ..... III — VI
İÇİNDEKİLER ..... VII — VIII
GİRİŞ ..... 1 — 6

Birinci Bölüm

ERMENİ SOYKIRIMI SORUNU ..... 7 — 24
Osmanlı-Ermenilerine yüklenen suçlamalar 15, Ermenilerden boşaltılması gereken yerler 15.

İkinci Bölüm

ANADOLU'DA ERMENİ NÜFUS ..... 25 — 41
Anadolu'da 16. yüzyılda Ermeni nüfus 30, bazı şehir ve kasaba nüfusları 31, kaza, sancak ve vilâyet nüfusları ile karşılaştırma 33, Anadolu'nun diğer bazı şehirlerinde Ermeni nüfus 36, Anadolu'da 16. yüzyılda nüfus hareketleri 37, Anadolu'da 19. yüzyılda Ermeni nüfus 38.

Üçüncü Bölüm

TARİHİ TÜRK-ERMENİ İLİŞKİLERİ ..... 42 — 67
Ermenilerin ilk yurtları ve tarihi hakkında 42, Anadolu'ya Ermeni muhacereti 46, Osmanlı idaresinde Ermeniler 49, başlıca

Ermeni ayaklanma merkezleri 56, Zeytun 56, Van 60, Erzurum 61, başlıca Ermeni ihtilâl cemiyetleri 62, Armenakan Partisi 62, Hunçak (Çan) Partisi 64, Ermeni İhtilâl Federasyonu Daşnaksutyun (Taşnak) 64, Ermenilerle ilgili ıslahât tasarıları ve eylemlerin bunlara etkisi 66.

Dördüncü Bölüm

TÜRK-ERMENİ KÜLTÜR DAĞLARI ..... 68 — 75
Halk edebiyatı ilişkileri 69, Türk Musikisi - Ermeni sanatkâr ve bestekârlar 71, Mimarlık alanındaki ilişkiler, hizmetler 73, Sahne sanatları alanında ilişkiler 74.
SONUÇLAR ..... 76 — 81
NOTLAR ..... 82 — 100
Birinci bölümün notları 82, İkinci Bölümün notları 91 , Dördüncü Bölümün notları 98.
KAYNAKÇA ..... 101 — 108
DİZİN ..... 109 — 117

GİRİŞ

Hemen hemen on yıldanberi Türkiye'yi ve Dünyayı en fazla ilgilendiren konulardan birisini Türk - Ermeni ilişkileri teşkil etmektedir. 27 Ocak 1973'te Türkiye'nin Los Angeles Başkonsolosu Mehmet Baydar ve yardımcısı Bahadır Demir, Santa Barbara'da Baltimor Oteli'nde, görüşmeye gittikleri yetmişyedi yaşlarındaki Mıgırdıç Yanıkyan adlı bir ermeni tarafından tabanca ile vurularak öldürülürler. Katil, olaydan sonra, bu cinayetten iftihar duyduğunu da belirtmekten geri kalmaz. O tarihtenberi yeryüzünün muhtelif şehirlerindeki Türk temsilcileri, elçileri silâhlı saldırılara uğrarlar, hayatlarını kaybedenler, yaralananlar, sakat kalanlar olur. Bunlar arasında kadınlar, kızlar, genç delikanlılar da vardır: 2 Haziran 1978'de Madrid Büyükelçimiz Zeki Kuneralp'ın eşi Neclâ Kuneralp'ın kardeşi emekli Büyükelçi Beşir Balcıoğlu ile birlikte, 12 Ekim 1979'da Lahey Büyükelçimiz Özdemir Benler'in oğlu üniversite öğrencisi 27 yaşındaki Ahmet Benler'in 31 Temmuz 1980'de Atina Büyükelçiliği İdarî Ataşesi Galip Özmen'in kendisi ile birlikte kurşunlara hedef olan kızı 14 yaşındaki Neslihan Özmen'in ermeni tedhişçilerinin kurbanları olması, yukarıdaki kadın, kız, genç delikanlı sözlerine birer örnek teşkil ederler.

Olaylar zinciri bu kadarla da kalmaz. 7 Ağustos 1982'de Ankara'da Esenboğa Havaalanı'nı iki ermeni tedhişçi kana bular, 9 kişi ölür, 72 kişi yaralanır. 14 Temmuz 1983'te Brüksel'de Türkiye'nin idarî ataşesi Dursun Aksoy'un evinin önünde kurşunlanarak öldürülmesi ile, ermeni katliâmına hedef olan Türklerin sayısı 27'ye yükselir. Aradan bir gün geçince, bu defa 15 Temmuz 1983'te Paris'te Türk Havayolları Orly bürosunda ermenilerin yarattığı bir bomba patlaması olayında 5 kişi ölür, 63 kişi de yaralanır, bir süre sonra yaralılardan ikisinin daha ölmesi üzerine, ölü sayısı 7'ye yükselir. Ölenlerin beşi Fransız veya yabancı, ikisi Türktür. Olay Fransa'da heyecan uyandırır. Bir süre önce bu tür olaylar hafife alınırken, bu defa bir çok ermeni tutuklanır.

Bu olaylar vesilesi ile hemen hemen on yıldanberi, gazetelerde, dergilerde, hatta televizyon programlarında Türk - Ermeni ilişkileri hemen hemen günlük konulardan başlıcası halini almıştır. Makaleler, haberler, söyleşiler yayınlanır, yorumlar yapılır, bu konuya ilişkin kitaplar da vitrinleri doldurur. Lâkin bunlardan büyük bir kısmı sorunu tam olarak yansıtmaktan uzaktır. Bir kısmı eskiden yayınlanmış kitapların yeni baskılarıdır. Bazılarının kaynağını yine evvelce yayınlanmış bir kaç araştırma veya belgesel yayın teşkil eder[1]. Bu yayınlar arasında yakın tarihlerde Türk Tarih Kurumu'nca bastırılan ikisi müstesna bir değer taşımaktadır: Bilâl N. Şimşir'in **British Documents on Ottoman Armenians, 1856-1880**[2] ve Kâmuran Gürün'ün **Ermeni Dosyası**[3] adlı gerçekten uzun araştırma ürünü ve baha biçilmez çalışmaları. Bu iki yazar, Dışişleri Bakanlığı'ndaki çeşitli yurtiçi ve yurtdışı görevleri arasında bu meseleye ilgi duymuş, bildiklerini ve arayıp bulduklarını, mütevazi bir şekilde başkalarına da ak-

tarmaya çalışan, kendilerine bu bakımdan şükran duymamız gereken iki kıymetli elçimizdir. Türk Tarih Kurumu bu eserleri süratle yayınlamakla, bu konuda da tarihî bir görev yapmanın mutluluğunu taşımaktadır. Kâmuran Gürün'ün kitabının bir kaç ay içerisinde ikinci baskısının dahi yapılması **Ermeni Dosyası**'nın ne denli bir boşluğu doldurduğuna tanıklık eder. Bilâl N. Şimşir ayrıca gazete sütunlarında «İngiliz Belgelerinde Osmanlı Ermenileri» konulu seri makaleleri ile[4], Kâmuran Gürün'de yine günlük bir başka gazetedeki yazıları ile, geniş kamu kitlelerini bu konuda aydınlatmaya çalıştılar[5].

Bunların dışında Ömer Sami Coşar, Fransız arşivleri'nde bulduğu belgelere dayanarak, Ermeni konusuna Fransızların neden ve ne türde ilgi duyduğunu dile getirmeye çalıştı[6].

Nisan 1983'te Türkiye'nin çeşitli şehirlerinde seminerler düzenlendi, paneller yapıldı, bu toplantılarda konuşulanlar kısmen haber bültenlerinde yer aldı, kısmen de basın yolu ile, fakat kısıtlı bir şekilde vatandaşa aktarılmaya, yansıtılmaya, bilgi verilmeye çalışıldı.

Türkiye'deki bu faaliyetlere paralel olarak yurt dışında, günlük tedhiş ve katil olaylarının hemen sonrasında, televizyon programlarında Türkler ve Ermeniler konularına değinen yayınlara yer verildiği günlük basın haberleri arasında göze çarpmaktadır. Bunların taraflı oluşu, olayların tarafsız bir şekilde dünya kamu oyu önüne serilmediği de okuduklarımız arasındadır. Bu da Türk okuyucusunu karamsarlığa itmektedir. Bir yandan Ermeni tedhişinin devamlı bir hal alışı, bir yandan dost veya düşman ülkelerde hemen aym şekilde, Türkiye aleyhine bir tutum içerisinde yansıtılması biz Türkleri üzmektedir.

Dış basında yer alan makalelerle halkın ne denli yanıltılmaya çalışıldığının bir örneğini tam bir yıl önce 2 Haziran 1982'de İsviçre'de yayınlanan **Berner Zeitung**'un ilâvesinde yer alan hemen hemen tam sahife bir makale ve onun alt tarafında bulunan bir harita da bulmak mümkündür. Makale «Vertrieben, umgebracht, vergessen (sürüldüler, katl edildiler, unutuldular)» başlığını taşımaktadır. Yazarları Ueli Schmid, Jacques Naoum, Michel Wrasa adlı kişilerdir. Makalenin hemen ilk cümleleri şöyledir: **«Bugün kim yüzyılımızdaki kitle katliâmından bahs etse, çoğunlukla II. Dünya Harbi öncesinde ve esnasında Yahudilere karşı girişilen cinayetleri düşünür. Daha az barbarca olmayan bir diğerinden nadiren söz edilir: 1915'te Türkler tarafından Ermenilerin öldürülmesinden ve sürülmesinden** (dem vurulmaz)».

Makalede Ermenilerin kısaca ülkesi, tarihi hakkında bilgi verildikten sonra, 1894'ten sonra iki yıl Ermenilere zulm edildiği, bu ölüm ve sürgün fırtınasının 1915 Nisan ayında Ermenilerin sistematik yok edilmesi ile son bulduğu belirtilir. Bu esnada, 1915'te bir buçuk milyon Ermeninin yok edildiği anlatılır. Makalenin alt kısmındaki haritada 1918'deki Ermenistan ile 1920'denberi mevcut Sovyet Ermeni Cumhuriyeti işaretlenmiştir. 1918'de Ermenistan olarak gösterilen yerler, Birinci Dünya Harbi esnasında Ruslar tarafından Doğu Anadolu'da işgal edilen yerlerdir. Bununla beraber, bu yerler 1918'de Türk kuvvetlerinin elinde bulunmaktadır. Bilindiği üzere, 18 Aralık 1917'de Erzincan'da Lenin Hükûmeti temsilcileri ile mütareke imzalandıktan sonra, Ruslar Doğu Anadolu'yu tahliye etmişler, onların bıraktığı boşluğu, Osmanlı Devleti'nin de o dönemde harp içerisinde ve imkânsızlıklar içinde bulunmasından faydalanan, bir kısmı Rusya Ermenistanı'ndan

gelme Ermeni çeteleri doldurmuş, bunlar çevreyi kan ve ateş içerisinde bırakmışlardır. Duruma seyirci kalınamaz. Kâzım Karabekir komutasındaki 1. Kafkas Kolordusu harekete geçer, 13 Şubat 1918'de Erzincan, 12 Mart 1918'de Erzurum, 5 Nisan 1918'de Sarıkamış Ermenilerden kurtarılır. Bir başka kolordu (4.) 7 Nisan 1918'de Van'ı, Yakup Şevki Paşa'nın kumandasındaki 1. Kafkas Kolordusu 15 Nisan 1918'de Kars'ı geri alır. 4 Haziran 1918'de Türk ve Ermeni delegeler Batum'da toplanarak barış anlaşması imzalarlar[7]. Bugün Doğu Anadolu'da bazı şehirlerimizin kurtuluş günleri bu kurtarılışın anısına yapılmaktadır. Bu bakımdan 1918' de Doğu Anadolu'da bir Ermenistan'ın varlığından söz etmek kabil değildir. Fakat, Bern'de yaşayan aydınların ve tarafsız kimselerin Türkiye'nin yakın tarihini bilmelerine imkân olmadığından, kitleler yanlış ve yalan bilgilerle yanıltılmaktadırlar.

Günümüzde Batı basınında tekrar edilen ana konu böylelikle hep 1915'te Türklerin bir buçuk milyon Ermeni'yi katl edip etmediğidir. **Berner Zeitung**'ta yukarıda kısaca içeriği verilen makalenin sol yan boşluğunda «**Türkischer Standpunkt** (Türk Görüşü)» başlıklı, çerçeve içerisine alınmış ufak yazıda Türklerin bu isnad edilen fiili reddettikleri açıklanmaktadır.

Günümüzde iç ve dış basında Türk - Ermeni ilişkileri sorunu genel olarak iki açıdan ele alınmaktadır. Bunlardan birincisi «Birinci Dünya Harbi (1914 - 1918) esnasında, 1915'te Türklerin Anadolu'da yaşayan Ermenilere karşı bir soykırımı hareketine girişip girişmedikleri veya bunun tersi, yani Ermeniler tarafından Türklere karşı girişilen katliâmlar», ikincisi ise, «Anadolu'daki Ermeni nüfusu meselesi» dir.

Bunlardan birincisinde adeta bir açık arttırma söz konusudur. Bir buçuk - iki milyon Ermeninin hayatla-

rını kaybettiğinden bahs olunmaktadır. Bazı Türk aydınlarının, hatta üniversite öğretim üyeliğinde bulunmuş, tanınmış, Türk siyaset hayatında önemli rol oynamış kimselerin Türklere karşı yöneltilen bu ithamı **«bahis konusu olaylar Osmanlı İmparatorluğu döneminde olmuştur. Atatürk Türkiye Cumhuriyeti'ni kurdu, Osmanlı Devleti ile bütün bağlantıları kopardı, kaldırdı. Osmanlı Devleti'nden bize miras olarak sadece 'Düyûn-u umumiye** (genel borçlar) **kaldı, bu olaylardan bize ne»** şeklinde reddetmeye kalkmaları, üzücü olmakta, bu olayların kabulü anlamına gelmektedir. Böyle bir savunma ve düşünce, tamamen yersizdir. Olayları bilmemekten, sade yabancı kaynaklı ve dildeki kitapları okumaktan doğmaktadır. Türk okuyucusunun gerçeği bilmesi hakkıdır, gerçekleri bildiği ölçüde de davasını daha iyi savunabilecektir.

İkinci mesele, yani Türkiye'deki Ermeni nüfusu meselesinde de ele alınanlar hep geçen yüzyıldaki, yani 19. yüzyıldaki Ermeni nüfus rakamlarıdır. Bu konuda resmî istatistiklerin yanı sıra, çeşitli kaynaklardan edinilen rakamlar vardır. Halbuki Anadolu'nun 16. yüzyıldaki nüfus durumu, 19. yüzyıldakinden çok farklıdır. Bu bakımdan 19. yüzyıldaki rakamlara dayanarak bir şeyi kanıtlamaya da imkân yoktur. Bu nedenle, 16. yüzyılda Anadolu'daki Ermeni nüfus üzerinde de durmak gerekir. Konunun aydınlanması için şarttır.

Bu iki ana konu arasında bir başkası da unutulmaktadır: Türk ve Ermeni milletlerini yüzyıllar boyu biribirine bağlayan kültürel ve tarihî bağlar, ilişkiler, dostluk ve karşılıklı etkileşim.

Birinci Bölüm
ERMENİ SOYKIRIMI SORUNU

Bu soruna ilişkin olarak daha 1920 senesi sonlarında, o tarihlerde Ankara'daki Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti Başkanı Mustafa Kemal Paşa (Atatürk)'ya iki soru yöneltildiği görülmektedir. Aralık 1920'de Cami (Baykurt) Bey, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti'nin İtalya'daki temsilcisidir[8]. Amerika'da ve Avrupa'da bin iki yüz gazeteye telgraf havadisleri ulaştıran devrin en büyük ajanslarından United Telegraph, genel merkezinden aldığı emir üzerine, Mustafa Kemal Paşa tarafından cevaplandırılmak maksadı ile, Cami Bey'e on bir soru yöneltir. Bu sorulardan ilk ikisi İzmir ve Trakya meseleleri ile ilgilidir. Bilindiği üzere, buraları yunanlılar tarafından işgal ve Yunanistan'a ilhak edilmek istenmektedir. Üçüncü soru Sèvres anlaşmasının değiştirilmesi hususunda Türk milliyetçilerinin (Ankara) ne düşündüğü hakkındadır. Mustafa Kemal Paşa «siyasî istiklâlimizi, adlî, iktisadî, malî bağımsızlığımızı ortadan kaldırmaya yönelik Sèvres anlaşmasının Türk milliyetçilerince mevcut olmadığını, istiklâl ve hakimiyetimizi sağlayacak bir sulhün yapılmasının son hedefimiz bulunduğunu» belirtir. Bu ilkeler Erzurum ve sonra Sivas Kongrele-

ri'nde alınan kararların esaslarıdır. 28 Ocak 1920'de Son Osmanlı Meb'usân Meclisi tarafından kabul edilen Misâk-ı Millî de bu ilkeleri kapsar. Millî Mücadele sırasında Türk Milleti'nin, onun yüce önderinin, Atatürk'ün, izlediği gaye de budur. Bu ilkeler 16 Ocak 1923'te «Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin bütün programlarının dayanağı (umde) şu iki temel ilkedir: İstiklâl-i tamm (tam bağımsızlık) ve bilâ kayd ü şart hâkimiyet-i milliye (kayıtsız şartsız millî hakimiyet)» şeklinde de ifade olunmuştur[9].

Beşinci, altıncı ve yedinci sorular Türk - Ermeni ilişkilerine aittir. Bunlar, verilen cevaplar ile şöyledir:

Soru: 5. Türk-Ermeni meselesinin halli hakkındaki tutumunuz nedir? Bu hususta Amerika'nın aracılığını kabul edecek misiniz?[10]

Cevap — «Ermenilerle aramızda milletlerin bizzat tayin-i mukadderat etmeleri (geleceklerini tayin etmeleri) esasına müsteniden (dayanarak) akd-i sulh edilmiş (sulh yapılmış) ve aramızda münasebât-ı dostâne câri olmakta bulunmuştur (dostca ilişkiler yürütülmüştür).[11]

Atatürk haklıdır. 30 Ekim 1918 Mondros mütarekesi'nden sonra, Türk birlikleri, 1914 sınırına çekilmiş, Ermeniler çevredeki müslüman halka dehşet salmış, İngilizler Kars'a bir Ermeni vali tayin etmişler, neticede bu bölgedeki Türk halkın korunması için Doğu Cephesi Komutanı Kâzım Karabekir Paşa idaresindeki Türk silâhlı kuvvetleri 28 Eylül 1920'de harekete geçerek, bölgeyi katl ve vahşetten kurtarmış, 7 Kasım'da Gümrü'yü işgal etmiştir. 2 Aralık 1920'de de Gümrü'de Türkiye - Ermenistan Barış Anlaşması imzalanmıştır. Bu anlaşma Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti tarafından yapılan ilk anlaşmadır.[12]

Soru 6. «Türklerin Ermenileri katl ettikleri hakkın-

da sonradan ortaya atılan ithamlar doğru mudur?»[13]

Cevap — «Türkler tarafından Ermeniler aleyhine kıtâl iykâı (katliâm yapılması) rivâyât ve işâ'ât-ı ahiresi (sonradan çıkartılan rivâyetler ve sözler) bir takım tezvîrât ve tasnîâttan (yalan ve uydurma haberlerden) ibârettir. Bunların kat'iyyen doğru olmadığına emniyet edebilirsiniz. Bu hakikatin tevsîki (belgelendirilmesi) için bîtaraf heyetlerin memleketimizde kemâl-i serbestî (tam serbestlik) ile icrâ-yı tahkîkât eylemelerini (kovuşturma yapmalarını) memnuniyetle kabul ederiz. Bu meseleye dâir Şark-ı Karîb Amerikan Muavenet Heyetleri (Amerikan Yakın - Doğu Yardım Heyetleri) tarafından verilen son raporların okunmasını tavsiye eyleriz[14]».

Soru 7. «Türkler, Ermeniler tarafından katl edilmiş midir[15]».

Cevap 7 — «Türk ahali hakkında Ermeniler tarafından irtikâb edilen (girişilen) mezâlim ve kıtâl (zulüm ve katliâm) ki, Ermenistan üzerine ordularımız tarafından ihtiyar edilen hareketi zarurî kılmıştır, gayet vâsi (geniş) mikyasta vâkidir. Buna dair vesâik-i kat'iyyeye mâlikiz (kesin belgelere sahibiz). Bu vesâik suretlerini size ayrıca verdireceğim[16]».

Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan Ermenilerin, özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısında dış tahriklerle, devlet aleyhine giriştikleri faaliyetler, bunların sonucu çıkardıkları isyanlar ve bunların sebep olduğu hadiseler, bu isyanların bastırılması Kâmuran Gürün[17] tarafından hayli ayrıntılı olarak, fakat yine de özetlenerek, açık bir ifade ile, belgelere dayandırılarak belirtilmiştir. Ayrıca imparatorluktaki bir kısım Ermenilerin eylemlere giriştikleri, kimlerden destek gördükleri Türkiye'deki yabancı elçilik mensuplarınca, memleketlerine gönderilen raporlarda anlatılmaktadır. Sayın

Kâmuran Gürün'ün verdiği bilgilere bir iki ufak ilâvede bulunabilmek üzere, bir kaç yeni örnek verilebilir:

1 — İran'da 1 Mayıs 1896'da Nâsırüddin - Şah'ın bir suikasd sonucu ölmesi üzerine, yerine hükümdar olan ikinci oğlu Muzafferüddin-Şah'ı tebrik etmek ve kendisine bir de nişan vererek iki devlet arasındaki dostluğu kuvvetlendirmek amacı ile II. Abdülhamid, yâverlerinden Mehmed Rebiî Paşa'yı, o tarihlerde Tahran Büyükelçiliğine tayin edilen Şemseddin Beyefendi'nin başkanlığındaki bir heyetle İran'a gönderir. 31 Mart 1898'de Mehmed Rebiî Paşa, Muzafferüddin-Şah tarafından huzuruna kabul edilir. Yapılan görüşmenin ana konularından birisi Ermenilerdir. Mehmed Rebiî Paşa, silâhlı ermeni çetelerinin İran'dan Türk topraklarına girip olaylar çıkarttıklarını, sonradan tekrar İran'a döndüklerini, bunların önlenmesini ister. Şah'ın cevabının bir bölümü **«Bunlar zaten Rusya dahilinde toplanıyorlar ve hatta İran'da henüz mükerrer ateşli silâh görülmediği halde, bunların ellerinde mükerrer ateşli silâhlar bulunuyor. Bu halde bunların Rusya tarafından mazhar-ı muavenet oldukları anlaşılıyor[18]»** şeklindedir.

2 — 1914 senesi başlarında Trabzon'da Moricz isimli bir Avusturya - Macaristan İmparatorluğu konsülü vardır. Bu zatın 30 Ocak 1914 tarihli bir haberinde şu satırlar ilginçtir. **«Es ist interessant zu hören, welche Rolle die Armenier hier den Russen bezüglich der Zukunft Armeniens zugedacht haben. Russland soll ihnen versprochen haben, Armenien eine Autonomie wie die Finnlands zu gewâhren. Im Falle der Einführung von Reformen werde dort Russland die Ermenier gegen die Türkei poussieren, zu diesem Zwecke viel Geld ausgeben, heimlich Gewehre zur Verfügung**

der Revolutionäre stellen und nach dem Ausbrechen eines armenischen Aufstandes intervenieren.

Die Aktion der Armenier in der Angelegenheit der Reformen sei von Etschmiadzin aus dirigiert, wo der Patriarch im engen Einvernehmen mit den Russen handle[19]».

(Ermenilerden, burada, Ermenistan'ın geleceği ile ilgili olarak Rusların hangi rolü oynayacaklarını bekledikleri ni işitmek ilginçtir. Ruslar, onlara, Ermenistan'ın, Finlandiya'da olduğu gibi, kendi kendini idare edeceklerini vaad etmiş olmalıdırlar. Yeniliklerin ve ıslahatın uygulanması halinde Ruslar, Ermenileri Türklere karşı harekete geçireceklerdir, bu maksatla çok para harcıyorlar, gizlice âsilerin hizmetine silâh sevk ediyorlar ve bir Ermeni ayaklanmasının patlak vermesine aracılık ediyorlar).

Islahat hareketlerine ilişkin Ermeni faaliyetleri Eçmiazin'den idare edilmektedir, Patrik Ruslarla çok sıkı ilişki içerisindedir).

3 — İstanbul'daki Avusturya - Macaristan Büyük elçisi Markgraf Pallavicini'nin Rusya'nın Ermeni ıslahatı meselesindeki tutumu hakkındaki 28 Haziran 1913 tarihli bir raporundaki görüşü de şöyledir: «... **halte ich an meiner Ansicht fest, dass die Reformfrage für Russland nur Mittel zum Zwecke ist und das letzte Ziel seiner Politik die Ausbreitung der russischen Herrschaft über Ostanatolien und in späterer Folge über die ganze Küste des Schwarzen Meeres einschliesslich Konstantinopels sei[20].**

(Islahat meselesinin Rusya için sadece gayeye varmak yolunda bir vasıta olduğu ve siyasetinin son hedefinin Doğu Anadolu'ya ve daha sonra İstanbul ile birlikte bütün Karadeniz kıyılarına Rus hakimiyetini

yaymak bulunduğu kanatimi sıkı - sıkıya muhafaza ediyorum).

4 — Ermenilerin bazı anarşik faaliyetleri hakkında da Avusturya - Macaristan İmparatorluğu temsilcilerinin memleketlerine yolladıkları raporlara bir kaç örnek:

a) 24 Eylül 1896'da İstanbul'da Galata'daki ermeni kilisesinde, Beyoğlu'ndaki bir evde bombalar ve bunların imaline yarayan maddeler bulunur[21].

b) 19 Eylül 1896'da Üsküdar'da Yenimahalle'de bir Ermeni bomba fabrikası bulunmuştur[22].

c) Ahtamar'daki Ermeni Katolikosu vekili (Vikar) Ermeni ihtilâlciler tarafından 16 Aralık 1904'te kapısının önünde boğazlanır. İhtilâlciler beş kişidirler, bunlar İran sınırını geçerek kaçarlar[23].

d) Manisa'da bir evde 34 kilo dinamit bulunur, olayla ilgili görülen sekiz ermeni tutuklanır[24]. Olay, 1 Eylül 1905'te cereyan eder, İzmir'deki Avusturya Konsolos yardımcısı Von Herzfeld tarafından kendi Dışişleri Bakanına bildirilir.

5 — İstanbul'daki Alman Büyük Elçisi Wangenheim da 30 Nisan 1915 tarihli bir raporunda Van'daki Ermenilerin Daşnak Ermeni İhtilâl örgütü üyesi olduklarını, 1908'de burada bin silâh ele geçirildiğini, 1910'da Van ve Bitlis Ermenilerinin Kopenhag'da toplanan Uluslararası Sosyalistler Kongresi'ne temsilci gönderdiklerini, yine aynı tarihli bir başka raporunda 24/25 Nisan 1915 gecesi ve ertesi günü akşamı 500 kadar Ermeninin tutuklandıklarını bildirir. Aralarında doktor, gazeteci, yazar, din adamı ve mebuslar vardır. Daşnak İhtilâl örgütü üyesi olan bu zatlar Anadolu'ya sevk edilirler. Sebebi, bir çok Ermeni ev ve kilisesinde patlayıcı maddeler, bombalar ve silâh bulunmuş olması, V. Mehmed'in tahta cülusunun yıldönümü olan 27 Ni-

san 1915'te Bâb-ı âli'ye ve diğer resmî binalara bombalı bir saldırı düzenlendiği hakkındaki rivayetlerdir[25].

Bu olay günümüzde abartılan 24 Nisan 1915 hadiselerinin sebebi olmuştur.

Wangenheim 10 Mayıs 1915 tarihli bir başka telgrafında da Alman Dışişleri Bakanlığı'na 8 Mayıs 1915 tarihli Musul'dan aldığı bir haberi bildirir. Van vilâyetindeki Ermeniler günlerdenberi ayaklanmışlardır, müslüman köylere ve Van kalesine hücuma geçerler, kaledeki zayıf Türk garnizonu 300 kişi kayıp verir. Şehir, günlerce süren sokak muharebeleri sonucu, âsilerin eline geçmiştir[26].

17 Mayıs 1915'te Ruslar Van'ı işgal ederler, şehirdeki Ermeniler düşman tarafına geçmişlerdir. Müslümanları katl etmeye başlarlar. 80.000 müslüman Bitlis istikametinde kaçmaya koyulur[27].

1915 senesinde Osmanlı Devleti'nde, Anadolu'da yaşayan Ermenilerin devlet aleyhine giriştikleri bu gibi eylemler onların harp mıntakalarından daha uzaklara nakl edilmelerine yol açar. Dahiliye Nazırı Talât Paşa'nın imzasını taşıyan ve sadarete arz olunan yazıda şu cümlelere yer verilir: «... **menâtık-ı harbiyeye** (harp mıntakalarına) **civar mahallerde sâkin ermenilerden bir kısmının hudûd-u Osmâniye'yi âdâ-yı devlete** (devlet düşmanlarına) **karşı muhafaza ile meşgul olan ordu-yu humâyûnun harekâtını tas'îb** (güçleştirme) **ve erzak ve mühimmât-ı askeriye nakliyâtını işkal** (zorlaştırma) **ve düşman ile tevhîd-i âmâl ve ef'âl** (gayeleri ve faaliyeti birleştirme) **ve bi'l-hassa sufûf-u âdâya** (düşman saflarına) **iltihak ve memleket dahilinde kuvâ-yı askeriyeye** (askerî kuvvetlere) **ve ahâli-yi ma'sûmeye** (masum halka) **müsellahan** (silâhlı olarak) **taarruz ve şuhûr ve kasabât-ı Osmâniye'ye** (Osmanlı

şehir ve kasabalarına) **tasallut** (saldırı) **ile katl ve nehb ve gârete** (yağmacılık) **ve düşman kuvâ-yı bahriyesine** (deniz kuvvetlerine) **erzak tedarikiyle mevâki-i müstahkemeyi irâeye** (müstahkem mevkileri göstermeye) **cür'et etmeleri, selâmet-i harekâtı teminen bu gibi anâsır-ı ihtilâlenin** (ihtilâl ögelerinin) **saha-i harekâttan uzaklaştırılması ve usâta** (âsilere) **üssü'l-harekât ve melce** (sığınak) **olan köylerin tahliyesi icâb ederek hükûmet-i merkeziye ve memûrîn-i mahalliye ile bi'l-istişâre** (danışarak) **rüesâ-yı askeriyece** (askerî kumandanlar, reisler) **icrâata dahi başlanub Van, Bitlis, Erzurum vilâyâtıyla nefs-i Adana, nefs-i Sis ve nefs-i Mersin müstesnâ olmak üzere Adana, Mersin, Kozan, Cebel-i Bereket livâlarıyla nefs-i Maraş müstesnâ olmak üzere İskenderun, Beylân, Cisr-i Şagûr ve Antakya kazâları kurâ** (köyler) **ve kasabâtında sâkin ermenilerin vilâyât-ı cenûbiyeye sevkine bi'l-ibtidâr** (başlanarak) **Van vilâyetiyle hem-hudûd olan kısm-ı şimâlisi müstesnâ olmak üzere Musul vilâyetine ve Zor sancağı'na ve nefs-i Urfa müstesnâ olmak üzere Urfa Sancağı'nın kısm-ı cenûbîsine ve Halep vilâyetinin şark** (doğu) **ve şark-ı cenûbî** (güney-doğu) **kısmına ve Suriye vilâyetinin kısm-ı şarkîsinde taraf-ı hükûmetten** (hükûmet tarafından) **tayin ve tahsis edilen mahallere nakl ve iskânına mübâşeret** (başlanmış) **ve devam edilmekte bulunmuş[28]».**

Yukarıya aktarılan Dahiliye Nazırı Tal'ât Paşa'nın imzasını taşıyan öneri **(arz)**, bir kısım Arapça kökenli Osmanlıca kelimelerin anlaşılabilmesi için, yanlarına bugünkü anlamları yazılmakla birlikte, yine de genç okuyucular tarafından iyi anlaşılamayacaktır. Bu bakımdan bu öneride yer alan Ermeni Osmanlı vatandaşları hakkındaki suçlamalar ile bunlara karşı

alınmasına başlanan önlemler üzerinde biraz durmakta fayda vardır. Osmanlı Dahiliye Nezareti tarafından 1915 Nisan'ında alınan önlemler ve bunların gerekçeleri şöyle guruplandırılabilirler:

A — Osmanlı - Ermenilerine yüklenen suçlamalar.

Bunlar, yukarıdaki arz'de sekiz madde halinde toplanmışlardır:

1 — Harp sahalarına yakın yerlerde oturan Ermenilerden bir kısmı, Osmanlı hudutlarını devlet düşmanlarına karşı muhafaza etmekle meşgul olan Türk silâhlı kuvvetlerinin hareketini güçleştirmektedir.

2 — Erzak ve askere mühimmat naklini zorlaştırmaktadırlar.

3 — Düşman ile aynı gayeleri paylaşmakta, onlarla emel ve işbirliği yapmaktadırlar.

4 — Bir kısmı düşman saflarına katılmaktadır.

5 — Memleket için askerî birliklerimize ve suçsuz halka silâhlı saldırılarda bulunmaktadırlar.

6 — Osmanlı şehir ve kasabalarına saldırarak katil ve yağmacılıkta bulunmaktadırlar.

7 — Düşman deniz kuvvetlerine erzak sağlamaktadırlar.

8 — Müstahkem mevkileri düşmana göstermektedirler.

B — Ermenilerden boşaltılması gereken yerler.

Ermenilerin giriştikleri devlet ve Türk silâhlı kuvvetleri aleyhindeki eylemler, halka karşı yönelttikleri saldırılar sonucu, bulundukları yerlerden daha güneye nakline karar verilenler de dört gurupta toplanmaktadır:

1 — Van, Bitlis, Erzurum vilâyetleri,

2 — Adana, Mersin ve Sis (Kozan) şehirleri hariç olmak üzere Adana, Mersin, Kozan ve Cebel-i Bere-

ket[29] sancakları,

3 — Maraş şehri hariç olmak üzere, Maraş sancağının diğer kesimleri,

4 — Merkez kazaları hariç, Halep vilâyetinde İskenderun, Beylân, Cisr-i Şagûr[30] ve Antakya kazaları, köyleri ve kasabaları.

C — Ermenilerin yeniden iskân edilecekleri yerler.

Oturdukları yerlerden mecburî nakli gereken Ermenilerin yeni yerleşme mahalleri de şöyle tayin olunmuştu:

1 — Van vilâyetine komşu olan kuzey kısımları hariç, Musul vilâyeti,

2 — Zor sancağı[31],

3 — Urfa'nın, şehir hariç, güneyindeki kesimler,

4 — Halep vilâyetinin doğu ve güney - doğu kesimleri,

5 — Suriye vilâyetinin doğusunda hükûmetçe tayin edilecek yerler.

Birinci Dünya Harbi sıralarında İstanbul'da bulunan Avusturya - Macaristan İmparatorluğu Askerî Ataşesi Joseph Pomiankowski de Ermenilerin ne kadar devlet aleyhdarı bir tutum içerisinde bulunduklarını şöyle anlatır: «Tal'ât ve Enver Paşa, hemen harp başlar - başlamaz, Ermenilerin siyasî liderlerini çağırarak Ermenilerin düşman tarafını tutmaları, bilhassa Osmanlı Ordusuna karşı düşmanca girişimlerde bulunmaları halinde, şiddetli mukabil tedbirler alınacağı hususunda kesinlikle uyardı». «Buna rağmen, Ermeniler Türklere karşı düşmanca faaliyetlerde bulunmaktan, bilhassa Türk silâhlı kuvvetlerine saldırmaktan geri kalmadılar. Başlangıçta, çok sayıda Ermeni asker, bazı Ermeni subayları, başlarında bir Ermeni Milletvekili olduğu halde, kaçıp Rusya'ya gittiler. Bunlar,

Rus hududunu geçen Ermenilerle birlikte Ermeni gönüllü alaylarma katıldılar. Rusların safında Türk hudunu geçerek müslüman halka barbarca tarzda dehşet saçtılar. Ermeni haydut çeteleri Osmanlı ordusunun gerisine, ikmal kuvvetlerine, postalara ve bağımsız birliklere saldırdılar. Türk hükûmeti ve ordusu ileri gelenleri, Ermeni halkın genel bir ayaklanmaya girişeceği hususunda endişe etmekte haksız değildi. Gerçekten de bu isyan Nisan (1915) ayında Van'da vukû buldu[32].» Pomiankowski, Türk Hükûmeti'nin bu ihanet üzerine, ordudaki bütün Ermeni, Rum ve hristiyan askerleri silâhsızlandırdığını, Çanakkale muharebeleri sırasında İngiliz - Fransız donanmasına karşı kazanılan büyük zafer üzerine (18 Mart 1915) Anadolu'daki Ermeni nüfusu Kuzey Arabistan'a, Mezopotamya'ya, Fırat boylarına sürmeyi gizlice kararlaştırdığını yazar[33]. Bu kararı, olayları bu kadar açık gördüğü, nedenlerini de bildiği, ayrıca bir müttefik devlet temsilcisi, yani harp ortağı olduğu halde, yine de barbarca olarak niteler. Bu, herhalde, Türklerin en haklı davranışlarının bile, yine hristiyanlık açısından bakılarak değerlendirildiği anlamına gelmelidir.

Dahiliye Nazırı Tal'ât Paşa'nın imzasını taşıyan sürgün önerisinde göçe zorlanan Ermeni vatandaşlar için alınması gereken önlemlere de şöyle yer verilmekteydi: «... **Nakli icâb edenlerin mahall-i mürettebe-i iskâniyelerine** (düzenlenen yerleşim mahallerine) **müreffehen** (refah içerisinde) **sevk ve iysâlleriyle** (gönderilmeleri ile) **güzergâhlarında temîn-i istirahât ve muhafaza-i can ve malları** (yolda istirahatlerinin sağlanması ve can ve mallarının korunması) **ve muvasalatlarında keyfiyet-i iyvâlarıyla** (vardıklarında yerleştirilmeleri) **sûret-i kat'iyyede iskânlarına kadar muhacirîn tahsisâtından iâşeleri** (göçmen ödeneğinden

yedirilip - içirilmeleri ve **ahvâl-i sâbıka-i maliye** ve (dağıtımı) **iktisâdiyeleri nisbetinde kendilerine emlâk ve arazi tevzii ve içlerinde muhtâc olanlara taraf-ı hükûmetten mesâkin** (evler) **inşası ve züraa** (çiftçi) **ve muhtâcîn-i esbâb-ı san'ata** (sanat malzemesine ihtiyacı olanlara) **tohumluk ve âlât ve edevât tevzii ve terk ettikleri mallarından kalan emvâl ve eşyalarının veyahud kıymetlerinin kendilerine sûret-i münâsibe ile iâdesi ve tahliye edilen köylere muhacir ve aşâir** (aşiretler) **iskanıyla emlâk ve arâzinin kıymeti takdir edilerek kendilerine tevzii ve tahliye edilen şuhûr** (şehirler) **ve kasabâtda kâin olup** (oturup) **nakl edilen ahâliye âid emvâl-i gayr-ı menkûlenin tahrîr ve tesbît-i cins ve kıymet ve miktarından sonra muhâcirîne tevzîi ve muhâcirînin ihtisâs ve iştigalleri haricinde kalacak zeytunluk, dutluk, bağ ve portakallıklarla dükkân, han, fabrika, depo gibi akârâtın bi'l-müzâyede bey'** (arttırma ile satış) **veyahud icârı** (kiralanması) **ile bedelât-ı bâligasının** (toplam bedellerinin) **suver-i münâsibe ile** (uygun tarzda) **kendülerine itâ etmek üzere eshâbı nâmına emâneten mal-sandıklarına tevdii.**[34]».

Osmanlı Devleti, Birinci Dünya Harbi içerisinde, her türlü malî ve maddî sıkıntılara, çeşitli cephelerde döğüşmeye mecbur kalmasına rağmen, sırf ayaklanmak üzere olduğunu tesbit ettiği, devletine ve yüzyıllarca bir arada yaşadığı hemşehrilerine, vatandaşlarına, kendilerine güven duyan çoğunluğa karşı türlü kaba eylemlere girişen bir azınlığını, Ermenileri, cephelerden uzak mahallere iskâna mecbur kalırken, yukarıdaki arzda görüldüğü üzere, onları koruyucu önlemleri de belirtmekten geri kalmamaktadır:

1 — Nakli gerekenler, gidecekleri yerlere kadar refah içerisinde sevk edilecekler.

2 — Yollarda istirahatleri, can ve mal güvenliği korunacak,

3 — Gittikleri yerlerde kesin yerleştirilmelerine kadar, kendilerine göçmen ödeneğinden geçimlerini sağlamaları için yardım yapılacak,

4 — Eski malî durumlarına uygun olarak kendilerine mal ve arazi dağıtılacak,

5 — Hükûmet tarafından ev yaptırılacak,

6 — Çiftçilere tohumluk, evvelce sanatkâr olanlara, meslekleri ile ilgili âletler dağıtılacak,

7 — Terk ettikleri mallarından geriye kalanlar kendilerine, verilecek, bu olmadığı takdirde bunların karşılığı para olarak ödenecek,

8 — Boşaltılan şehir ve kasabalarda bulunup Ermenilere ait taşınmaz malların sayımı yapılacak, bunların cinsleri ve kıymetleri, miktarları tesbit edilecek, göçmenlere verilecek,

9 — Göçmenlerin kullanamayacakları mallar, yani zeytinlik, dutluk, bağ, portakal bahçeleri, dükkân, han, fabrika ve depo gibi gelir getirecek taşınmaz mallar, arttırma ile satılacak veya kiralanacak, bu gelirler uygun bir şekilde göçe zorlanan ilk sahiplerine verilecektir.

Bir hükûmet, bir devlet, zorunlu nedenlerle, üstelik bir kısım uyruklularının kendi davranışlarından kaynaklanan sebeplerle, mecburî göçe tâbi tuttuğu bir kısım halk için bu denli önlemler almayı tasarlarsa, bunları bu kadar ayrıntılı olarak planlamaya çalışırsa, bu harekete soykırımı gayesinden kaynaklanıyor denilmesi mümkün müdür? Yukarıda kısaca belirtilen fiillerinden dolayı bir kısım teb'asını başka yerlere iskâna mecbur kalan bir hükûmet, bu yönetiminden dolayı suçlanabilir mi?

Bununla beraber, bu zorunlu göç ve yerleştirme sırasında verilen talimâta aykırı hareketlerin de olduğu, bu gibi davranışlarda bulunanlardan suçlu bulunanların divan-ı harp kararı ile çeşitli cezalara çarptırıldıkları anlaşılmaktadır [35]. Osmanlı Dahiliye Nezareti'nin arşivlerinden 1.397 kişinn bu tür yolsuzluklarından dolayı, idam da dahil, çeşitli cezalara hüküm giydikleri, bu gibi yolsuzlukların yapıldığı iller olarak Sivas (648 kişi), Mamûretü'l-azîz (Elâzığ, 223 kişi), Urfa (189 kişi) ve Diyarbekir (70 kişi) ile Kayseri (69 kişi)'nin peşpeşe sıralandığı anlaşılmaktadır[36].

Bu olayı Birinci Dünya Harbi esnasında Türkiye'de bulunan, Osmanlı ordusunda çeşitli cephelerde görev alan Almanlardan doğal bulanlar da vardır. 1921 senesi Mart ayı ortasında Berlinde evinin bulunduğu sokakta öldürülen Talât Paşa'nın katili Ermeninin, aynı sene Haziran ayında mahkemece beraat etmesi üzerine, Bavyera'lı Binbaşı Schmid, Berlin'de yayınlanmakta olan **Vossische Zeitung**'a bir mektup gönderir. Gazetece yayınlanan bu mektupta Schmid şöyle der: **«Talât Paşa'mn katilinin beraat etmesi kararını anlamıyorum, bu beraat kararı, aynı hallerde Almanlar için mahkemelerde verilen kararlar ile tezat teşkil etmektedir. Ben harp esnasında iki buçuk sene Türkiye'de idim. Kafkasya, Mezopotamya, İran ve Filistin cephelerinde bulundum. Ermeniler Türklerin âsi teb'aları idiler, askerî ve siyasî sebeplerden onların harp mıntıkalarından uzaklaştırılmaları zarûrî idi. Türkiye gibi, hiç bir şeyin bulunmadığı bir memlekette bir kütle sürgünü sırasında bir çok insanın ölmesi açık bir şeydir. Yürütme görevinde bulunan memurlar iyi eğitim görmüş Avrupalılar değildi.**

Doğu Anadolu'dan Fırat ve Dicle boylarında Erme-

nilerin götürüldükleri yerlere kadar mesafe 800 km. dir. Ülkenin büyük bir kısmı dağlıktır, ağaç ve bitki yoktur.

Fırat bölgesinde ayda ne kadar Türk askerinin açlıktan öldüğü düşünülüyor mu? Ayda yüzlerce, hem de 1917 yılında..[37]»

Mustafa Kemal Paşa'ya, **United Telegraph** ajansı tarafından yöneltilen, Türklerin Ermeniler tarafından katliâma maruz kalıp kalmadıkları sorusuna yine belgelerle cevap vermek mümkündür. 1918 senesi Şubat - Nisan ayları arasında Doğu Anadolu'nun bir çok kesimi Ermeni tedhişçilerinden ve çetelerinden temizlendikten sonra, 17 Nisan - 20 Mayıs arasında bu bölgeye, içlerinde Alman yazar Weiss ve Avusturya'lı Dr. Stein'ın da bulunduğu bir heyetle, giderek gördüklerini kaydeden tarihçi Ahmet Refik (Altunay)'ın bu gezi notlarından meydana gelen **Kafkas yollarında**[38] adlı eseri Ermenilerin çevrede yaptıkları katl, zulm ve tahribatı, vahşeti nakl ettiği gibi, zamanında yabancı dillerde de aynı konuya değinen resimli veya şehadetlere dayanan resimsiz eserler de mevcuttur[39]. Ayrıca Mondros mütarekesinden sonra Doğu Anadolu'nun kuzey - batı kesimlerini işgal eden Ermenilerin buralarda yerli halka yaptıkları zulüm ve vahşet bizzat Mustafa Kemal Paşa'nın ve Kâzım Karabekir Paşa'nın imzalarını taşıyan yazılarda da dile getirilmiştir. Bunlara ait iki küçük örneğin burada nakl edilmesi uygun olacaktır:

1 — Mustafa Kemal Paşa'dan Antalya'daki İtalyan temsilcisine gönderilen 28 Mart 1920 tarihli bir telgrafta şunlar kayıtlıdır[40]. «**Tohumluk istemek, vergi tarh etmek, silâh toplamak gibi bahanelerle ötedenberi Ermeni zulm ve işkencesine maruz kalan Şark hudu-**

muz haricindeki ahâli-i islâmiye son Şubat ayı zarfında Ermeni fırka kumandanları tarafından sevk ve idare edilen sunûf-u muhtelifeden mürekkep müteaddid müfrezelerin taarruzları karşısında bir çok kurban vermiş ve Kars vilâyetine tâbi Çıldır, Zaruşad, Şuregil, Akbaba kazâlarında isimleri mazbût kırk islâm köyü kâmilen tahrîb ve imhâ olunmuştur. Bu köylerin bîçâre halkından iki binden ziyâde islâm nüfus pek fecî bir sûrette katl olunmuş ve katl-iâma uğrayan islâmların eşyâsı Kars pazarlarında alenen satılmıştır.»

2 — Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti Genelkurmay Başkanı Vekili Fevzi (Çakmak) imzasını taşıyan 11 Kasım 1936 (1920) tarihli Dışişleri Bakanlığı'na gönderilen yazının ekinde de Doğu cephesi Kumandanı Kâzım Karabekir Paşa'nın kaleminden şu satırlar okunur[41]. **«Bir senedenberi Ermenilerin bu havali islâmları üzerinde ikâ eyledikleri fecâyi ve mezâlimi uzaklardan yarım yamalak işitiyorduk. Şimdi imha siyaseti karşısında kalan bu mecrûh ve zavallı islâm halkı ile temâsa geldik ve bağrımıza bastık. Mazbut olan bir senelik eski ve yeni vekâyi peyderpey arz ve tesbit edilecektir.»**

«... Kars vilâyetinin 60 köyden ibaret Şuregil (bugün: Kızılçakçak) kazâsı kâmilen dağılmış, halkın mühim bir kısmı itlâf ve hayvanâtı gasb edilmiş...»

«Zaruşad kazası 25.000 nüfuslu olup 5.000 nüfusu muhtelif sûrette zâyi edilmiş ve 60.000 ağnâm ve mevâşisi (koyun ve sığırları) Taşnaklar tarafından gasb olunmuş...»

60 köyden ibâret Sarıkamış kazâsının 57 köyü kâmilen dağılmış ve bu köyler Taşnaklar tarafından tahrîb ve emvâli talan edilerek kısm-ı azâmı itlâf edilmiş...»

«Nefs-i Kars'ta 2.000 İslâm nüfusu varken bugün 300 kişi kalmıştır. 800'ü Taşnaklar tarafından itlâf edilmiş, 900'ü de muhaceret etmiştir.»

«Sarıkamış muharebelerimize başlayınca Göle nahiyesinin... köylerindeki islâmlar Taşnaklar tarafından katl-i âm edilmiş ve insanlar damlarda ateşle yakılmıştır. El'an yanık cesetler mevcut olup bunlar, Amerikalıların da bulunacağı heyet tarafından karîben (yakında) teftiş olunacaktır.»

Eylül 1919'da Sivas'a ve oradan Erzurum'a gelen ve bu bölgede Türklerin Ermenilere yaptıkları söylenen zulmü incelemekte olan Amerikalı General Harbord, Erzurum'da Ermenilerin yaptıkları vahşetin kahntılarını görebilmiş, Hasankale'de 43 köyün Ermeniler tarafından yerle bir edildiğini öğrenmişti[42].

Böylelikle, 1915 - 1920 arasında Anadolu'da Türkler ve Ermeniler arasındaki karşılıklı acı olayların belgelerini sergilemek, tek taraflı olarak iki milletten birisini suçlamak kolaydır, fakat neye hizmet eder? Ermenilerin bir kısmı, yabancı devletlerin emperyalist gayeleri uğruna, yüzyıllarca bir arada, huzur içinde yaşayageldikleri Türk - Müslüman kardeşlerine karşı silâhlı ve kanlı eylemlere geçmişler, Birinci Dünya Harbi esnasında Osmanlı kuvvetlerinin gerisinde tahriplere neden olmuşlar, düşmanlarla işbirliği yapmışlar, bu sebeple de göçe zorlanmışlar, bu sırada da —devletin arzusu hilâfına— kayıplara uğramışlardı. Bu tamamen suçsuz Türk temsilcilerine karşı, hatta halka karşı yurt dışında girişilen kanlı cinayetlerin, yabancı emellere âlet olan, gözlerini kan bürümüş, yanlış telkinlerle eğitilmiş kimselerin bu kadar barbarca ve insanlık için yüzkızartıcı davranışlarının, tedhişlerde bulunmalarının ortaya koyduğu iki önemli gerçek vardır:

1 — Kinle yuğurulan insanlar ne kadar acımasız, ne kadar gaddar olmaktadırlar.

2 — Ermeni tedhiş örgütleri ve haydut çeteleri Birinci Dünya Harbi sırasında Osmanlı Devleti topraklarında, neticede, kendileri de dahil bütün soydaşlarını göçe, mecburi göçe zorlatacak kadar, büyük vahşetler yapmışlar, ellerine fırsat geçtiğinde pek korkunç cinayetler işlemişlerdir.

İkinci Bölüm
ANADOLU'DA ERMENİ NÜFUS

Osmanlı İmparatorluğu'nun nüfusuna ait veriler, bilindiği üzere, 15. ve 16. yüzyıllarda Tahrir Defterleri'ndeki vergi mükellefleri ve vergiden muaf olan kişiler hakkında verilen rakamlara, 19. yüzyılda 1830'daki nüfus sayımına[1], resmî veya gayr-ı resmî istatistiklere dayanır[2]. Ayrıca imparatorluğun çeşitli yörelerini gezen seyyahlar da şehir nüfusları hakkında tahmînî bilgiler verirler.

Fatih Sultan Mehmet'in İstanbul'un fethinden sonra, bu şehre Konya, Lârende (Karaman), Aksaray, Ereğli gibi Orta Anadolu kasabalarından, Kefe'den Ermeni aileler getirterek yerleştirdiğine[3], 1477'de İstanbul ve Galata'da 434 Ermeni ailenin bulunduğuna, İstanbul'da bir Ermeni patrikhânesi tesis edilerek imparatorluktaki Ermenilerin dinî, sosyal ve kültürel idarelerinin bu müesseseye verildiğine işaret edilir[4].

Bunun dışında Belgrad gibi, yeni feth edilen şehirlerden de bir kısım hristiyan topluluklar sürgün olarak getirilip İstanbul'un muhtelif semtlerine yerleştirilmişlerdir[5].

Osmanlı Tahrir Defterleri üzerinde çalışanlar, bu defterlerdeki verilerin dinî topluluklara göre düzenlendiğini fark ederler. Öyleki bazan hristiyan olmadıkla-

rı halde, kiliselere kayıtlı, hiç bir kitâbî dine mensup olmayan guruplar bile vardır. 16. ve 17. yüzyıllarda Mardin ve Diyarbekir şehirleri ve havalisinde oturan Şemsîler bu konuda bir örnek olarak gösterilebilirler. Polonyalı bir seyyaha göre, bunlar putperesttirler, Ermenice konuşurlar[6]. Diyarbekir Beylerbeyilerinden birisi, bunların Ermenice konuştuklarını söylemeleri üzerine, Ermeni kilisesine bağlanmalarını istemiş, aksi takdirde kılıçtan geçirmekle tehdit etmiştir. Bir rivayete göre, IV. Murat, bunların hiç bir din kitabına inanmadıklarını öğrenince, yok edilmelerini istemiş, süryanî kilisesi sahip çıkarak kendisine bağlamıştır[7]. Horatio Southgate bunların islâm, hristiyan veya musevî dinlerinden birisini seçmeye zorlandıklarını kayd eder[8].

Bazı yerlerde de «**yahudiler**», «**ermeni**» cemaati arasında, yine «**süryaniler**», «**arâmine** (ermeniler)» başlığı altında gösterilmektedirler[9]. Ayrıca defterlerde «gebrân (hristiyan)» olarak gösterilenlerin milliyetlerini isimlerinden bile tesbite pek imkân görülemediği olmaktadır. Durumu daha iyi izah edebilmek için Ankara, Kayseri, Amasya, Ayıntap, Amid (Diyarbakır), Sis (Kozan) ve Isparta şehirlerinin nüfuslarına ilişkin iki ayrı veriyi karşılaştıralım ve bunlardan «**gebrân**» veya «**zimmî**» olarak gösterilenlerin isimleri üzerinde inceleme yapalım:

Şehir	müslüman	hristiyan	yahudi
Ankara[10]			
1522'de	13300	1500	200
1571'de	toplam nüfus:	26 720	
Kayseri[11]			
1523'de	9535	2285	—

1585'te	32175	9080	—
Amasya[12]			
1523'te	7775	1810	365
1585'te	11255	3560	315
Ayıntap[13]			
1536'da	9496	146	—
1575'te	15005	395	—
Amid[14]			
1518'de	6270	5452	143
1540'da	6856	10638	146
Sis[15]			
1524'te	741	967	—
1572'de	1281	1522	—
Isparta[16]			
1522'de	1910	275	—
1568'de	2190	200	—

Yukarıdaki nüfus tahminleri, genel olarak Osmanlı Tahrir Defterleri'nde yer alan «**hâne**» deyiminin[17], çoğunlukla kabul edildiği gibi «**beş**» kişilik bir aileye karşılık olduğu varsayımına dayanarak bulunmuştur. Bu tabloda hıristiyan nüfusu, müslüman nüfusa oranla fazla olan iki şehir görülmektedir 16. yüzyılda 1524 ve 1572 tarihlerindeki rakamlara göre nüfusunun çoğunluğunu hıristiyanlar oluşturan Sis ve 1518'de müslüman halkı daha fazla iken 1540'da durumu değişen Amid şehirleri.

Bunlardan Sis (bugün: Kozan) Çukurova'daki eski Ermeni Krallığı'nın merkezidir. Çevresindeki Feke'de ve bazı köylerde de ermeni nüfus hakim görülmektedir[18]. Amid'te ise hıristiyan nüfus «**erâmine**» deyimi ile ifade edilmektedir; lâkin bu deyim «**ermeni**» kelimesinin çoğulu olarak kullanılmamaktadır. Yukarıda da işaret olunduğu gibi, «**şemsî**» ler bu gurupta gösterildi-

ği gibi, Amid de dahil, 16. yüzyılda ve sonrasında Güney - Doğu Anadolu şehir ve köylerinde oturan hıristiyan halkın pek büyük bir çoğunluğu **«süryânî»** dir. 1540 tarihinden önce, Doğu Anadolu'nun bazı yerleşim bölgelerinden Amid'e hıristiyan halkın göçerek gelip yerleşmeleri bu şehrin hıristiyan nüfusunun büyük mikyasta artmasına neden olmuştur[19]. Ayıntap'ta bir **«ermeni»** topluluğunun olduğu ise defterlerimizde kayıtlıdır.

Bununla beraber, nasıl hıristiyan topluluklar arasında **«şemsi»** ler gibi bunlarla ilgisi bulunmayanlar gösterilmekte ise, **«gebrân** (hıristiyan)» olarak nitelenen cemaatlerin isimleri incelendiğinde de araştırıcılar ilginç gözlemlerle karşılaşırlar:

Meselâ, 1522'de Ankara kalesindeki altı mahalleden biri hıristiyan mahallesidir. Bunlardan vergi mükellefi olan bazılarının isimleri Vartan, Serkis, Bedros, Kirkor gibi Ermeni isimleri, bir çoğununki ise Melikşah, Gökçe, Aydın, Kutlu, Arslan, Emirşah, Murad gibi tamamiyle Türkçe olan isimlerdir[20].

Kayseri Ermenileri arasında da Uğurlu, Sefer, Yakup, Huda - verdi, Aslan, Yahşi, Su, Arslan - şah, Bâli, Eymür Dede, Budak, yine aynı şehrin «rum» ahalisi arasında Kar-yağdı, Su, Karlu, Tanrı-verdi, Yağmur, Kaya, Karaca, Sultan-şah gibi Türkçe isimleri olanlar vardır[21].

Amasya'da Bağçe, Bâli, Kaplan, Sultan, Murad-şah gibi Türkçe isim taşıyan hıristiyanlar bulunduğu görülür[22].

Hamit sancağı (Isparta yöresi)'nde hıristiyan halk arasında İvaz, Nâsıreddin, Arslan, Türk-eri, Selim gibi Türkçe isimler taşıyanları tesbit edilebilmekte, hatta bu yörede bir kısım hıristiyanların kendi dillerini unu-

tarak Türkçe konuştukları vurgulanabilmektedir[23].

Sis'te de Köşk mahallesinde sekiz tane Huda-verdi, bir tane Sultan-şah adını taşıyan ve ermeni olarak kayıtlı vergi mükellefi vardır[24].

Yine Sis yakınlarındaki Feke kalesi'nde «**tâife-i zimmiyân**» arasında Hudâ-verdi, Alagöz, Çavdar, Toğmuş, Korkmaz, Tanrıverdi isimlerine sahip olanlar görülmektedir[25]. Feke kalesi, bugünkü Feke kaza merkezinin 10 km. kadar kuzey - doğusunda, Kozan - Saimbeyli şosesinden ayrılan küçük bir arayol üzerindedir. 11. yüzyıl sonlarında bir ermeni kalesi olarak, Vahga adı ile ünlü idi[26]. 16. yüzyılda da sakinlerinin çoğunluğunu Ermeni isimleri taşıyanlar teşkil ediyordu. Bununla beraber, yukarıda görüldüğü gibi, Türkçe şahıs isimlerini taşıyanlar da vardı.

16. yüzyılda Urfa şehrindeki küçük Ermeni cemaati arasında Hudâ-verdi, Gökçe[27], Siverek ermenileri arasında Yağmur, Budak, Kutluşah, Eyne-bey, Tatar[28], Çermik'te Görmüş, Bahtiyar, Huda-verdi, Kutluşah, Derviş[29], Ergani'de Hudâ-verdi[30] isimlerinde vergi mükellefleri vardır.

1553 - 1555 arasında Avusturya elçilik heyeti ile birlikte İstanbul'a gelerek Amasya'ya kadar da Anadolu'da bir seyahat yapan Hans Dernschwam'ın İstanbul'da Yedikule civarında Türkçe konuşan, ortodoks olan, Karaman'dan getirildikleri için de kendilerine başkaları tarafından **Caramanos** adı verilen bir topluluktan bahs ettiği bilinir[31]. Lâkin bunlar, kendilerine verilen **Karamanlı** ismini kullanmazlar, kendi kendilerini yayınlarında «**Anadolu Hristiyanları**», «**Anadolu Ortodoks Hıristiyanları**», «**Grekçe'yi bilmeyen Anadolu Hıristiyanları**» «**Anadolu'lular**» diye adlandırırlar, yalnız Türkçe konuşurlar[32]. Bunlar «**hıristiyan Türk-**

ler» olarak kabul edilirler[33]. Bazı Yunanlı ilim adamlarının iddia ettikleri gibi, Türkler tarafından zorla müslüman yapılmış Rumlar değildirler. Muhtemelen Bizans hizmetinde bulunan Türk askerlerinin soyundandırlar, yahut da mülteci veya harp esiri olarak Bizans İmparatorluğu'nun Anadolu'daki vilâyetlerine gelmişler, yerleştirilmişler, hıristiyanlığı din olarak benimsemişlerdir. 14. yüzyılda Karaman-oğulları Beyliği ülkesine geldiklerinden, sonradan bütün Anadolu'daki hıristiyan Türklere «**Karamanlı**» lâkabı verilmiştir[34]. Bunlardan kalan, grek alfabesi ile yazılmış, fakat metni aşağıdaki gibi tamamiyle Türkçe olan bir dörtlük, Karamanlılar hakkındaki iddiaları doğrular niteliktedir:

«Gerçi Rum isek de, Rumca bilmez, Türkçe söyleriz,
Ne Türkçe yazar, okuruz, ne de Rumca söyleriz.
Öyle bir mahlûdi hatt-ı tarîkatimiz vardır
Hurûfumuz Yunânîce, Türkçe merâm eyleriz».[35]

Burada «**Türkçe yazar, okur**» olmamak, şüphesiz, Arap alfabesini kullanamamak anlamınadır.

Karamanlılar, İstiklâl Harbi'nden sonra, Lozan anlaşması gereğince, Yunanistan'a göçe zorlanmışlardır.

Anadolu'da Osmanlı İmparatorluğu döneminde Rum Ortodoks Kilisesi'ne bağlı hıristiyan Türkler olduğu gibi, sanırız, Osmanlı Tahrir Defterlerindeki «**ermeni**» cemaat arasında tamamiyle Türkçe adlar taşıyanlarının da bir hayli yekûn teşkil etmesi, Ermeni Kilisesine bağlanmış hıristiyan Türklerin de bulunduğu şüphesini doğurur[36].

I — Anadolu'da 16. yüzyılda Ermeni nüfus.

Yukarıda verilen bilgilerden anlaşılacağı üzere, 16. yüzyıldan kalma Tapu - Tahrir Defterleri'nden fayda-

lanarak Anadolu'daki etnik gurupları tayin etmek, bunların gerçek kökenlerini bulabilmek, etnik grupların nüfusları hakkında «hâne» olarak bile, kesin rakamlar elde etmek biraz hayaldir. Ayrıca 16. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu bünyesine katılan bir çok Doğu Anadolu şehrinin, bu arada Van ve yöresinin elimizde tahrir defterleri yoktur. Van'da ve yöresinde 1557 (964)'den önce tahrir yapıldığı bilinmektedir[37], fakat defteri elimize geçmemiştir. Bununla beraber, çok büyük bir kale olarak tanımlanan Van kalesinin, şehirdeki hıristiyan halk tarafından burçlarına yağan karlardan temizlendiği, görevlilerin bazan bu işten kaçındıkları başka arşiv kayıtlarından anlaşılmaktadır[38].

Bugün Doğu Anadolu'da Ermenilerin vaktiyle kendi yurtları olduğu iddiasında bulundukları bazı küçük kasaba ve şehirlerin nüfuslarının 16. yüzyılın ilk çeyreğinde ne kadar olduğunu kanıtlayacak arşiv verilerine malikiz. Aşağıda bunlardan bir demet sunulacak, müteakiben de vilâyet nüfusları içerisinde Türk ve hristiyan veya ermeni nüfusun yüzdeleri verilecektir.

A — Bazı şehir ve kasaba nüfusları.

İstanbul'da Başbakanlık Arşivi'nde bulunan bazı Tapu - Tahrir Defterleri ve bir kısım araştırıcıların yaptıkları incelemeler sonucu elde ettikleri rakamlar şöyledir:

	Hâne		Mücerred		
Yer ismi	**müsl.**	**hris.**	**müsl.**	**hris.**	**Kaynak**
Arapgir	121	188	124	153	TD998, s. 82
Ergani[39]	104	133	26	49	TD998, s. 104
Çermik	146	135	23	27	TD998, s. 115
Siverek	82	254	14	3	TD998, s. 130

Kiğı[40]	50	239	21	49	TD998, s. 148
Çemişkezek	84	235	16	57	TD998, s. 163
Harput[41]	469	495	88	165	TD998, s. 179
Urfa (Ruha)[42]	998	334	183	89	TD998, s. 217
Hısn-ı Keyfa[43] (bugün: Hasankeyf)	494	807	178	266	TD998, s. 250
Siirt[44]	406	217	58	74	TD998, s. 270
Mardin[45]	753	1140	344	399	TD998, s. 5-7
Adana	303	80	66	5	TD998, s. 304

	Hâne		Mücerred		
Yer ismi	**müsl.**	**hris.**	**müsl.**	**hris.**	**Kaynaklar**
Ayas[46] (bugün: Yumurtalık)	216	20	110	12	TD998, s. 335
Tarsus	351	12	140	2	TD998, s. 354
Gülek kalesi[47]	—	165	—	50	TD998, s. 383
Karaisalı'da üç kale[48]	—	112	—	—	TD998, s. 334
Zeytun[49]	—	737	—	—	TD998, s. 442
Firnus[50]	—	470	—	—	TD998, s. 442

Yukarıdaki listede yer alan kasaba, şehir ve kalelerden ilk onbiri (Arapgir-Mardin) Diyarbekir Vilâyeti, Adana-Karaisalı kaleleri arasındakiler Arap Vilâyeti, son ikisi de Zülkadriye Vilâyeti'nin Maraş sancağı dahilinde bulunmaktaydılar. Kullanılan defter 1523 tarihlerinde yazılmıştır. Aynı tarihlerde Anadolu'nun diğer vilâyetlerindeki nüfus durumunu toplu olarak **(icmâl)** gösteren defterlere malik olunduğundan, böyle bir tarih seçilmiştir.

Listede Hısn-ı Keyfa ve Siirt'te **yahudi** nüfus da **hristiyan** nüfusla birlikte yazılmıştır. Bu rakamlara göre, Çermik, Urfa, Siirt, Adana, Ayas ve Tarsus'ta müslüman Türk nüfus çoğunluktadır. Harput'ta he-

men hemen eşite yakın, fakat hristiyanlar lehine biraz fazladır. Diğerlerinde ise hristiyan nüfus çoğunluğu oluşturmaktadır.

Hristiyanlar genellikle **erâmine** başlığı altında gösterilmekle birlikte, aralarına **yahudiler** katıldığı gibi, Mardin ve çevresinde ve doğusundaki şehirlerde oturan hristiyanların **ermeni** değil, **süryânî** olduğu bilinmektedir.

B — Kaza, sancak ve vilâyet nüfusları ile karşılaştırma.

Aynı kasaba ve şehirlerin bağlı bulundukları kaza veya sancak, hatta vilâyet nüfusu içerisinde hristiyanlar çok küçük birer azınlık teşkil ederler:

	Hâne		Mücerred		
Yer ismi	**müsl.**	**hris.**	**müsl.**	**hris.**	**Kaynak**
Arapgir kaza	1591	173	1839	156	TD998, s. 101
Ergani sancak	1520	371	472	134	TD998, s. 113
Çermik kaza	3159	135	639	27	TD998, s. 124
Siverek kaza	3392	254	454	3	TD998, s. 145
Kigı kaza	2448	606	714	124	TD998, s. 161
Çemişkezek sancak	6684	346	1071	101	TD998, s. 175
Harput sancak	4856	745	1696	222	TD998, s. 193
Urfa sancak	5208	334	822	89	TD998, s. 226
Hısn-ı Keyfa kaza	2732	3512	737	933	TD998, s. 268

Siirt	1060	344	209	81	TD998, s. 277
	Hâne		Mücerred		
Yer ismi	müsl.	hris.	müsl.	hris.	Kaynaklar
Karaisalı kaza	1844	112	663	—	TD998, s. 334
Elbistan kaza	2771	54	339	8	TD998, s. 481
Zamantı kaza	2189	604	157	68	TD998, s. 578
Maraş livası[51]	38279	2587	4800	181	TD998, s. 579
Zülkadriye vilâyeti	55317	2587	8452	181	TD998, s. 408
Arab vilâyeti	111119	416			TD998, s. 406
Diyarbekir vilâyeti	66,732	11,772	15.661	3.225	TD998, s. 279

Zülkadriye vilâyeti, o tarihlerde Maraş ve Bozok (Yozgat) sancaklarından meydana geliyordu. Arap vilâyeti ise Şam, Safed, Salt, Aclun, Gazze, Remle, Kudüs, Halilü'l-rahman, Halep, Hama, Humus, Trablus, Ayıntab, Birecik, Adana, Özer, Tarsus ve Sis sancaklarını kapsamakta idi. Bu geniş vilâyet böylece o tarihlerde (1523) Filistin, Suriye ve Güney Anadolu'nun bir kısmından ibaretti.

Diyarbekir vilâyeti ise, kuzeyde bugünkü Bingöl ilimizden güneyde Musul'a, doğuda Siirt yöresinden batıda Urfa'ya kadar uzanmakta idi.

Verilen rakamlar gözden geçirilirse, Güney-Doğu ve Doğu Anadolu'nun bazı şehir ve kasabalarında ermeni nüfus toplulukları vardı. Bunların şehir ve kasabalara yerleşmiş bulunmaları, sanat ve ticaret ile meşgul olmalarından doğmaktadır. Kırlık bölgelerde hemen hemen ermeni nüfusa rastlanmaz. Meselâ,

Arapgir kasabasında % 53 oranında olan ermeni nüfus, Arapgir kazasında % 5'e düşer, çünkü ermeni topluluk yalnız kasabada yaşamaktadır. Ergani kasabasında da durum aynıdır. Burada da şehirde % 52 olan oran, kazada % 18'e düşer. Siverek'te şehirde % 68, kazada % 6'dır. Duruma toplu olarak bakılırsa, şöyle bir yüzde ile karşılaşılır:

	şehir	kaza	açıklama
Arapgir	53	5	şehir dışında yok
Ergani	52	18	şehir dışında çok az
Çermik	48	4	kasaba dışında yok
Siverek	68	6	şehir dışında yok
Kiği	79	19	şehir dışında çok az
Çemişkezek	73	5	kasaba dışında çok az
Harput	51	10	şehir dışında çok az
Urfa	25	6	şehir dışında yok, bunların da bir kısmı süryânî
Siirt	35	24	şehir dışında çok az
Karaisalı	—	5	yalnız üç kalede
Elbistan	—	1.9	şehir nüfusu belli değil
Zamantı	—	20	
Malatya[52]	15	—	

Mardin'de ve Hısn-ı Keyfa'da «**erâmine**» (ermeniler) başlığı altında gösterilen nüfus, evvelce de belirtildiği üzere, ermeni değil, süryânîdir. 19. yüzyıl istatistiklerinde de Mardin'de ermeniye değil, süryânîye tesadüf edilmektedir. Bu bakımdan bu iki sancak hakkında yüzde belirtilmedi.

Maraş sancağında ermeni nüfus oranı % 7, bu sancağın bağlı bulunduğu Zülkadriye vilâyetinde % 4'tür.

Diyarbekir vilâyetinde hristiyan nüfus oranı % 15'tir, fakat bunların da bir çoğunu süryânîler, az

bir kısmını da şemsîler ve yahudiler meydana getirmektedir.

Arap vilâyetinde ise hristiyan nüfus yüzde 1'in de altında verilmektedir.

Bu bakımdan, bugün Ermeni yurdu olarak ilân edilen, zaman zaman yabancı ülkelerde kitap ve dergilerde, hatta gazetelerde, haritalarda gösterilen yerlerde ermenilerin ne kadar küçük bir azınlık teşkil ettikleri meydandadır. Üstelik bu ermeni nüfus içerisinde bir kısım insanların tamamen Türkçe isimler taşımaları, onların Türk kökenli olduğu kanısını da kuvvetlendirmektedir. Muhtemelen, Anadolu'da ortodoks kilisesine bağlandığı için rum nüfus arasında gösterilen, hatta hristiyan oldukları için İstiklâl Harbi sonucunda Lausanne antlaşması ile Yunanistan'a gönderilen Karamanlılar, yani Türk asıllı hristiyan halk olduğu gibi, Gregoryen, yani ermeni kilisesine de bağlanmış, Türk kökenli ermeniler de vardı.

Tahrir Defterleri, ermeni davasının ne kadar mesnedsiz olduğunu ortaya koyacak en değerli ve sıhhatli belgeleri teşkil etmektedir.

C — Anadolu'nun diğer bazı şehirlerinde Ermeni nüfus.

Ermeni iddialarına göre, Erzurum, eski, Ortaçağlarda Türklerin Anadolu'ya gelmelerinden önce, bir ermeni merkezi olduğundan yine bir ermeni yurdu olarak ilân edilir. Halbuki 1523 tarihinde Erzurum boş ve harap **(hâlî ve harâb)** bir şehirdir. Şehrin on iki mahallesi vardır, fakat bunlardan üçü şehrin kapılarına, diğer dokuzu zaviyelere göre isimlendirilmelerine rağmen, ahalisi yoktur.

1540'da bile şehirde hepsi müslüman 21 hâne yaşamaktadır. Ancak 1591'de Erzurum'un yirmi mahallesinden 8'i müslüman, 8'i hristiyan, 4'ü karışık dinî

gurupların oturduğu iskân yerleridir. Halkın % 34'ünü müslümanlar, % 66'sını hristiyanlar oluşturmaktadır. Hristiyanların isimlerinden ermeni oldukları anlaşılmakla birlikte, az da olsa, aralarında Türkçe isimler taşıyanları da vardır[53].

Trabzon'da 1523'te çok ufak bir ermeni azınlık vardır. Şehir yüzyılın sonlarına doğru gitgide Türkleşir, islâmlaşır[54].

Amasya'da 1523'te şehir nüfusunun % 78'i müslümandır. Geri kalan % 22'sini de yahudiler ve ermeni halk meydana getirmektedir[55].

Kayseri'de 1500-1523 arasında müslüman nüfus aleyhine bir nüfus gelişmesi olmuştur. Müslüman nüfus % 3 bir azalma gösterir, buna karşın ermeni nüfus % 40 artar[56]. Bunların da bir kısmının Türkçe isimler taşıdıklarına evvelce değinilmiştir.

D — Anadolu'da 16. yüzyılda nüfus hareketleri.

Şehir nüfuslarındaki bu gelişmeler, küçük köy ve kasabalardan daha büyük kentlere ve merkezlere bir nüfus akımının olduğunu ortaya koymaktadır. Anadolu'dan Rumeli'ye, İstanbul'a sürgün olarak bir kısım halkın gönderildiği de bilinen gerçeklerdendir[57]. Bu zorunlu göçlerin dışında, halkın kendiliğinden yer değiştirdiği görülmektedir.

Meselâ, 1540 tarihinde Diyarbekir Beylerbeyiliğinin merkezi Amid (bugün: Diyarbakır) şehrine Doğu Anadolu'nun bazı ufak kasabalarından hristiyan halk gelip, gönüllü olarak buraya yerleşmiş, birer kiliseye bağlanmışlardır. Osmanlı Tahrir Defterlerinden birisinde «**cemâat-i Sasonî, cemâat-i Atâkî, cemâat-i Berdenc'lü, cemâat-i Eğil'lü, cemâat-i Hısn-ı Keyfî, cemâat-i Muş'lu, cemâat-i Genc'lü**» gibi kayıtlar, bu göçlere tanıklık eder[58].

Yine aynı yüzyılda Kayseri şehri halkından bir kısmı hakkında da defterlerde **«cemâat-i ermeniyân-ı Sisiyân»**, **«cemâat-i ermeniyân-ı Şarkiyân»** kayıtlarının bulunuşu, bunların Sis (Kozan) ve Doğu Anadolu'dan gelip yerleşen ermeniler olduğunu kanıtlar[59].

Erzurum'un 1523'te hiç nüfusu kalmamış, dağılmışken, 1951'de buraya gelip yerleşenlerin çoğunluğunu hristiyan halkın oluşturması da yine nüfus hareketlerine bir başka örnektir. İmparatorluk dahilinde halk istediği yere gidip yerleşebilmektedir.

II — Anadolu'da 19. yüzyılda Ermeni nüfusu.

Osmanlı Tahrir Defterlerindeki veriler dışında, 16., 17., 18. yüzyıllarda Anadolu'dan geçen seyyahlar da şehir ve köy nüfusları hakkında tahminlerde bulunmaktadırlar. Lâkin bu gibi kimselerin temasta bulundukları kimselerin tesirinde kalmaları sonucu, verdikleri rakamların pek güvenilir olmadığı âşikârdır[60]. Aynı şehre ait biribirine yakın bir kaç rakamın karşılaştırılması bu kanıyı doğrular.

Bu konuda örnek olarak 19. yüzyılda yabancı seyyahların Sıvas şehrinin nüfusuna ait verdikleri rakamları alalım: Nüfusun

40.000 kişi olduğunu 1826'da Fontanier, 1838'de Boré, 1855'de Ubicini,

50.000 kişi olduğunu 1829'da F. de Beaujour yazmaktadır.

30.000 kişi kadar olduğunu 1835'de James Brant,

15-16.000 kişi olduğu ise Poujoulat (1837), St. Denys,

6.000 - 8.000 kişi arasında olduğu da 1844'de Dally tarafından bildirilmektedir.

Bu biribirini tutmayan bilgileri nakl eden M. Tayyib Gökbilgin haklı olarak, hayretini ve bu rakam-

lara güvensizliğini belirtmektedir[61].

19. yüzyılda, özellikle son yirmi senesinde, resmî istatistiklerin de ortaya çıkması ile, çeşitli kaynaklara dayanan bir sürü rakamlar ortaya çıkar[62]. Osmanlı istatistiklerine göre, 19. yüzyılda Anadolu'nun birçok şehirlerinde Ermeni yerleşimi vardır. Bununla beraber, bu rakamlara bakarak, aynı kasaba ve şehirlerde de 16. yüzyılda Ermenilerin veya gayr-ı müslim vatandaşların oturduklarını zannetmek, yanıltıcıdır. Nasıl, İstanbulun fethinden sonra, bu güzel şehre muhtelif yerlerden müslim veya gayr-ı müslim insanlar, aileler getirilip yerleştirilmişse, nasıl 1459'da, 1468-74 arasında, 1475'de sırasıyla Foça, Amasra, Konya, Lârende, Aksaray, Ereğli ve Kefe'den Ermeni, Rum ve müslüman halk iskân edilmişse[63], Anadolu'nun birçok kesimlerine de ülke içerisindeki değişik kesimlerden, gönüllü olarak bazı halk guruplarının gelip yerleştiklerini kabul etmek gerekir. 1893 ve daha sonraki Osmanlı istatistiklerinde[64] Kastamonu, Taşköprü gibi şehir ve kasabalarda Ermeni nüfus görünmesine karşın, 16. yüzyılda bu şehirlerde tek gayr-ı müslim nüfusa dahi rastlanamaması, ülke içi göçler sonucudur[65], buna da şüphe edilmemesi gerekir. Araştırılması gereken husus, bu iç göçlerin ne zaman ve neden yapıldığını belgelere dayanarak ortaya çıkartmaktır. Tarafımızdan henüz bu yolda bir araştırmaya fırsat bulunamamıştır. Bu bakımdan burada Anadolu şehirlerinin nüfus birleşiminin 16. ve 19. yüzyıllarda aynı olmadığını, yukarıda verilen bir kaç örnekle belirtmekle yetinmek, bu konuda araştırma yapılması gereğini vurgulamak hedef alınmıştır.

Bu açıklamalardan sonra, bir önceki kısımlarda 16. yüzyıldaki Müslüman-Türk ve Ermeni nüfuslarını vermeye çalıştığımız şehirlerden bir kısmının 19. yüz-

yıl sonlarına doğru nüfus durumlarını da belirtelim. Bu hususta kaynağımız resmî Osmanlı istatistikleridir. 1893 tarihli bir istatistik Kemal H. Karpat tarafından yayınlanmıştır[66]. Stanford J. Shaw'ın bir makalesinde kullandığı rakamlar ise 1885-1886 tarihlerinde meydana getirilmiş, İstanbul Üniversitesi Kütüphânesi'nde bulunan bir yazmaya dayanmaktadır[67]. Bu rakamlar çoğunlukla, Kemal H. Karpat'ın rakamları ile uyum içerisindedir. Bu bakımdan aşağıda sadece Karpat'ın verdiği istatistiki bilgilerden yapılan bir derleme sunulmaktadır:

Yer ismi (kaza olarak)	Türk-Müslüman (kişi)	Ermeni (kişi)	Ermeni nüfus yüzdesi
Ankara	58 049	9 612	14
Amasya	37 170	6 164	12.8
Çermik	24 413	4 944	17
Diyarbekir	42 668	13 083	23.5
Ergani (Maden)	39 029	3 979	9
Erzurum	27 109	9 730	26.4
Karaisalı	21 595	39	0.001
Kayseri	85 163	24 950	22.6
Kiğı	27 695	10 481	26
Maraş	115 680	21 019	15
Mardin	22 558	0 0	0
Siirt	49 095	11 971	19.6
Sis (Kozan)	18 338	14 026	42
Siverek	28 471	1 401	4.9
Tarsus	39 862	1 174	2.8
Trabzon	79 129	9 546	10
Urfa	114 338	9 783	8

Görüldüğü üzere, 19. yüzyılda da, 16. yüzyılda Ermenilerin meskûn bulunduğu yerlerden hepsin-

de Ermeni nüfusun, yerli müslüman Türk halka nazaran nüfus oranı çok düşüktür. Halbuki Ermenilerin, Birinci Dünya Harbi sonunda Türkiye'yi parçalama planlarının en geniş bir biçimde ifade edildiği Sèvres anlaşmasında, kurulması istenen Ermeni Devleti'ne dahil olunmasını arzu ettikleri yerler bunlardır. Zaman zaman Ermeniler bu isteklerini dile getirmişler, fakat sonradan bir kısım o zamanki müttefiklerine hoş görünmek, onların desteğini sağlamak üzere, bu isteklerinden geçici bir süre için, vazgeçmiş görünmüşlerdir[68].

Onların bu iddialarının ne kadar hissî, ne kadar duygusal olduğu, ne tarihî, ne de nüfus çoğunluğuna dayanan bir iddia olmadığı 16. ve 19. yüzyıllara ait rakamların karşılaştırılmasından kolayca anlaşılabilir.

Yayınlanan resmî istatistiklere göre, 1893'te Anadolu'da 676.013 Ermeni yaşamakta idi. Bu sayı 1914'te 1.161.169'a yükselir. Bu rakamlar, 1915'de Osmanlı Devleti'nde 1,5 milyon Ermeninin öldürüldüğü yolundaki iddiaların da ne kadar dayanaktan yoksun olduğunu ortaya koyar.

Üçüncü Bölüm
TARİHÎ TÜRK - ERMENİ İLİŞKİLERİ

Türkler ile Ermeniler arasındaki ilişkiler, Türklerin 11. yüzyılda Azerbaycan'a gelip yerleşmeleri ile yoğunlaşır. Daha önceleri de Abbasî ordularında hizmette bulunan Türk Kumandanlar ile Doğu Anadolu'nun bazı bölgelerinde oturan ve buralara önce vali tayin edilen, sonradan hanedan kuran aileler arasında ilişkiler vardır. Bu bakımdan Ermenilerin ilk yurtlarının, tarihlerinin, Anadolu'ya nasıl ve neden gelip yerleştiklerinin kısaca gözden geçirilmesinde fayda vardır. Çünkü bu yerleşme, bir kaç yüzyıl sonra Osmanlı idaresinde bir ermeni topluluğu şekline dönüşür.

I — Ermenilerin ilk yurtları ve tarihi hakkında.

Ermeni yazarlar tarafından kaleme alınan kitaplarda Ermeniler ve Ermeni yurdu hakkında bilgi verilir. Ermenilerin kökeni ve tarihlerinin başlangıcı bu kitaplara göre, henüz karanlıktır. Bilinen ilk Ermeni kralı I. Artaxias (M.Ö. 189-145)'tır, kendi adını taşıyan bir hanedan kurmuş, Aras nehri kıyısında, yine ismini verdiği Artaxata şehrini yaptırmış, bu şehir ünlü Kartaca kralı Anibal (ölümü: M.Ö. 183) tarafından ziyaret edilmiştir. Aynı hanedandan II. Tigranes

(M.Ö. 95-56) Malatya-Elazığ yöresini zapt etmiş, Pontus kralı Mitridates ile Romalılara karşı ittifak yapmıştır[1]. Tigranokerta adını verdiği yeni başkent geçen yüzyılda bir kısım Alman âlimlerinin Doğu Anadolu'ya gelip bu şehri aramalarına neden olmuş, Silvan civarında bulunduğu kanısına varılmıştır[2]. II. Tigranes sarayına filozofları, sanatkârları davet ederek himaye etmiş, grek asıllı olan bu kişiler vasıtası ile Tigranokerta bir kültür merkezi olmuştur. Milât yıllarında, yani Hz. İsa'nın doğduğu sıralarda bu devlet Romalılar ile Partlar (İranlılar) arasında paylaşılmıştır. Böylece tarihteki ilk Ermeni Devleti veya Krallığı hemen hemen iki yüzyıllık bir ömre sahip olmuştur.

Ermenilerin Urartular ile ilişkileri iddia edilir. Bilindiği üzere, Urartular ile ilgili ilk ciddî arkeolojik kazı ve araştırmalar 1877'de Van'da başlar. 1877-1880 arasında İstanbul'da İngiltere Büyükelçisi bulunan Henry Layard[3], bu sırada Van'a asistanı Hürmüz Ressam'ı gönderir. Daha önce Ninova'da birlikte çalışmışlar, Asurbanipal (M.Ö. 669-626)'ın ve III. Salmanasar (M.Ö. 859-725)'ın sarayında kazılar yaparak büyük buluşlar elde etmişlerdi. Bunlardan birincisinde meşhur kütüphânenin bir kısmı ile arslan avı freskli bir salon, ikincisinde Asurluların Urartu'ya yaptıkları seferi ve Van gölünü yansıtan bir başka duvar kabartması (fresk) bulmuşlardı[4].

1879-1880'de Van'daki İngiliz Konsolos yardımcısı Clayton'un başkanlığında başlayan kazılara, Hürmüz Ressam, Amerika'lı misyoner Dr. Reynolds da katıldı. Daha sonraki yıllarda, Almanlar ve Ruslar da ayrı guruplar halinde arkeolojik araştırmalar yapmışlardır. 1938'den sonra Türkiye'de bu araştırmalara Van civarında muhtelif höyüklerde araştırmalarla katıldı. Sonuçta M.Ö. III. binde Güney Kafkasya'da Aras

nehrinin kuzeyinde, Van ve Urmiye gölleri yöresinde ve Doğu Anadolu'da hayvancılığa dayanan, tarımla da uğraşılan tek bir kültür bulunduğu anlaşıldı. III. binin ikinci yarısında bu kültür Kuzey Suriye'ye de yayılan Hurri kültürü ile yakın bir ilişki içerisinde idi. M.Ö. 15. yüzyıldan 14. yüzyıla girerken Kuzey Suriye'ye kadar yayılan Hitit kültürü ile de bağlantı kurmuş, M.Ö. 1200'de Hitit Devleti yıkıldığı zaman da en yüksek seviyesine ulaşmıştı.

Asur hükümdarı I. Salmanasar (1280-1261)'ın kitabelerinde ilk defa Uruatri deyimi çıktı. Bu deyimle bir etnik gurup değil, bir coğrafî bölge anlatılıyordu. Deyimin anlamı da «dağlık bölge» demekti. Bu bölgede oturan bütün kabileleri anlatmak için kullanılıyordu[5]. Buluntulardaki kabartmalardan Urartu'luların kıyafet ve görünümlerinin Hurriler ve Hititler ile akraba olduğu anlaşılmaktadır[6], Asurlular ile ilgisi yoktur. Yeni bir araştırmaya göre de, Hurriler ile Urartular arasında dil bağı vardır, tarihî ve geleneğe dayanan bir bağlantı yoktur. İki kavmin dini de biribirinden ayrıdır[7].

Urartular ile Ermeniler arasında hiç bir ilişki olmadığı da arkeolojik buluşların en önemli sonucunu teşkil eder[8].

M.S. 53-429 arasında Partlar (İran'da) ile akraba yeni bir ermeni hanedanı mevcuttur. Arsakid adı verilen bu sülâle feodal, merkezi olmayan bir devlet kurmuştur. M.S. 301 tarihinde bu devlet hristiyanlığı resmî din olarak kabul eder. Ermeniler, bu olayı bol bol vurgularlar, yeryüzünde hristiyanlığı ilk kabul eden devlet ve kavim olduklarını belirterek, hristiyan âleminin beğenisini kazanırlar. Roma İmparatorluğu'nda hristiyanlık resmî din olarak 313'de Konstantin tarafından ilân olunmuştur.

İlk ermeni papazı da Gregor'dur, bu bakımdan Ermeni kilisesi mensuplarına Gregorien denir. Bağımsız bir kilisedir, merkezi Revan yakınlarında Eçmiazin'dir.

Bir yandan, yukarıda bahis konusu olan II. Tigranes'in sarayında grek sanatkâr ve filozoflarının bulunuşu, diğer taraftan Ermenilerin hristiyanlığı ilk kabul eden siyasî bir kuruluş olması, bütün hristiyan âleminin ve kilisenin daima ermeni sorununu desteklemesinin başlıca etkenlerinden birisidir.

Emeviler zamanında Doğu Anadolu'nun büyük bir kısmı islâm kuvvetleri tarafından elegeçirilmişse de, bu havalide kesin islâm hakimiyeti ancak 9. yüzyılın ikinci yarısında gerçekleşti. Abbasî ordusundaki Türk kumandanlardan Boğa[9] 851-52'de Doğu Anadolu'yu tamamen itaat altına aldı. Ancak, ermenilerin isyanına engel olmak için, 862'de Bagrat hanedanından Aşot Emirü'l-ümerâ (Beylerbeyi) tayin edildi. Bu zat, yirmi beş yıllık idaresi sırasında büyük başarı gösterdi, herkesin güven ve sevgisini kazandı. Bu nedenle de kendisine 882'de «kral» unvanı verildi, krallık âlâmetleri gönderildi. Böylelikle 1045'e kadar hüküm süren Bagrat feodal devleti meydana gelmiş oldu.

İlk Selçuklu Türklerinin Anadolu'nun doğusunda göründüklerinde, bu bölgenin siyasî durumu şöyle tanımlanmaktadır:

Ani kalesi (Arapçayı kenarında, Türk-Rus hududunda)'nde Bagrat soyundan I. Gagik, krallar kralı unvanını taşıyordu.

Kars'ta aynı aileden Abbas hakimdi.

Tiflis ve çevresinde III. Bagrat,

Oltu, İspir, Bayburt civarında bir başka Bagrat kolu,

Van yöresinde Ardzruni soyundan gelme ermeni

beyler vardı.

Gürcistan'da da Bagrat ailesinin bir başka kolu hakimdi.

Böylelikle, aynı aileden gelme bir çok prensler adı geçen bölgede yer yer yönetimi ellerinde bulunduruyorlardı[10].

II. — Anadolu'ya ermeni muhacereti.

Van yöresine Çağrı Bey idaresinde Selçuklu Türklerinin ilk akınları 1018 senesinde vuku bulur. Daha önce, Türkler Abbasî ordularında Anadolu'ya gelmişler, «**sugûr**» veya «**avâsım**» denilen Malatya - Tarsus arasındaki kısma yerleşmişlerdi.

1021'de Van (Vaspurakan)'da Ardzruni soyundan sonuncu ermeni prensi Senekerim, Türk akınlarından korkarak, ülkesini Bizans'a devr etti, Sivas'a ve çevresine yerleştirildi. Beraberinde pek çok ermeni de kendisini takip etti[11]. Böylece, Van yöresi tamamen Bizans hakimiyeti altına girmiş oldu.

Orta Anadolu'ya 11. yüzyilda ikinci bir ermeni göçü de 1045'te Bizans İmparatoru IX. Konstantin Ani şehrini zapt ederek, burada Bagrat hakimiyetine son verince oldu. O tarihlerde 20 yaşında bulunan Ermeni kralı II. Gagik, Kayseri yöresine gönderildi, kendisine burada arazi verildi. Rum ortodoks papasları ermeni kiliselerini yağma ettiler[12]. Bu olay ermeni asıllı bir Amerikalı tarihçi tarafından «**imposed terrible suffering on the population** (halka müthiş elem ve ıstırap verdiler)» şeklinde belirtilir[13].

1064'de Sultan Alparslan Ani'yi, Bizanslıların biri ermeni, diğeri gürcü asıllı çifte valisinden aldıktan sonra, Kars kralı Gagik önce Selçuklu hükümdarına bağlılığını bildirdi, sonra da korkarak ülkesini Bizanslılara terk ederek, karşılığında Zamantı (Pınarbaşı) taraflarına çekildi, orada yerleşti[14]. Sultan Al-

parslan bu zaferini «**They burned and sacked villages and massacred men, women, and children** (kasabaları yaktılar, yağma ettiler, erkek, kadın ve çocukları katl ettiler)» şeklinde haber veren ermeni asıllı Amerikalı tarihçinin yirmi sene aralıklı iki işgali, birincisinde yapılanları hafifleterek, ikincisinde hislere hitap ederek vermesi, sanırız, tarafsızlık değildir[15].

Malazgirt zaferinden sonra Türklerin Orta ve Batı Anadolu'ya yayılmaları, Doğu ve Güney-Doğu Anadolu'da ermenilere serbestlik sağladı. Bizanslılar hizmetinde bulunan ermeni asıllı kumandan Vahram (Bizans kaynaklarında hep Philaretos olarak anıldığından bu isimle meşhurdur) İmparator Romanos Diogenes tarafından Maraş valiliğine tayin olunmuştu, Malatya-Antakya hattının savunmasına memurdu. Bu zat Çukurova'daki Tarsus, Anavarza, Andırın, Göksun, Elbistan gibi şehir ve kasabaları, Malazgirt'ten sonraki çözülme devresinde elegeçirmiş, Behisni, Kâhta, Samsat ve Adıyaman'a da hakim olmuştu. Philaretos (Vahram) 1077'de altı aylık kuşatmadan sonra Urfa'yı zapt ettirdi, ertesi sene de Antakya'yı aldı[16]. Böylece Ermenilere bu sahalara yayılma imkânı doğmuş oldu.

Vahram bir yandan Bizanslılara bağlı görünürken, Selçuklu Sultanı Melikşah'a da bağlılığını sunmuş, hatta müslüman olmuş, yine Maraş emiri tayin edilmişti[17]. Lâkin onun kurduğu devlet kısa ömürlü oldu, 1090'da ölümü ile dağıldı[18].

Göksun çevresinde de yine bir ermeni, küçük bir prenslik kurmuştu: Kogh (Haydut) Vasil. Çukurova'daki geçitlerdeki kalelere de (meselâ Lampron-Namrun) bir başka ermeni ailesi hakim olmuştu: Hethum oğlu Oşin.

1045'de Ani'yi Bizans imparatoruna terk ettikten sonra, Kayseri'ye hakim olan II. Gagik de, 1079'da şehrin rahibini vahşice köpeklere paralatarak öldürttükten sonra, kendisi de halkın ayaklanması sonucu Bizanslıların emri ile katl edilmişti. Akrabalarından Ruben isminde birisi Toros dağları bölgesine kaçmıştı. Kozan'ın kuzey-batısında Partzerpert kalesine hakim oldu[19], 1090'da burada tesis edilen beylik 1196'da krallığa dönüştü[20].

Haçlılar 1096'da bu bölgeye geldiklerinde ermeniler zaman zaman onlara yardım ettiler, bazan da onları yanılttılar.

Çukurova Ermeni krallığı ile Anadolu Selçukluları arasındaki ilişkiler daima Türklerin kudretli olup olmadıklarına dayandı. I. İzzettin Keykavus (1210-1217) ve I. Alâeddin Keykubad (1220-1237) zamanlarında vergiye bağlandılar, devletin zayıf zamanlarında ise, ermeni krallığı arazisini genişletmeye çalıştı. I. Gıyaseddin Keyhusrev, 1196'da ağabeyisi lehine Anadolu Selçuklu hükümdarlığından feragat edince, Sis (Kozan)'e gittiğinde, Ermeni kralı kendisine büyük itibar gösterdi. Lâkin 1243 Kösedağ bozgunundan sonra, Halep'e kaçan Anadolu zenginlerine tecavüz ettiler. Kendilerine sığınan sultanın annesini de Moğollara haber gönderip onlara teslim ettiler[21].

Devamlı Moğolların tarafını tutan bu Ermeni krallığı 1375'te Türkmenlerin desteğinde Mısır Memlûk Devleti tarafından ortadan kaldırıldı.

Osmanlı Tahrir Defterleri'nde 16. yüzyılda Çukurova yöresindeki bir kısım köylerde ve kalelerde ermeni nüfusa tesadüf edilmesi bu tarihî göç ve yerleşmelerin sonucudur. Bununla beraber adı geçen defterler Çukurova'da büyük Türkmen yerleşmesi neticesinde, 16. yüzyılda Ermeni nüfusun ne kadar ufak

bir azınlık teşkil ettiğini de açıkça göstermektedir.

Osmanlı Tahrir Defterleri'nin gösterdiği ikinci bir gerçek de, Osmanlı Devleti'nin Doğu Anadolu'ya hakim olmasından kısa bir süre sonra, kasabalardaki ermeni nüfusun büyük bir artış göstermesidir. Bunun nedenini köylerdeki bir kısım ermeni halkın ticaret ve sanat imkânları daha bol kasabalara kayması teşkil etse gerektir. Bu konuda bir kaç istatistikî rakam verilmesi faydalı olacaktır[22]:

	1518'de		1523'de		Artış
Yer	**hâne**	**mücerred**	**hâne**	**mücerred**	**yüzdesi**
Arapgir[23]	112	42	118	153	81.2
Çermik[24]	83	5	135	27	67.0
Ergani[25]	111	21	371	134	243.6
Harput[26]	320	47	495	165	60.3
Urfa[27]	300	42	334	89	5.3
Siverek[28]	130	30	254	3	87.0

Yukarıdaki artış oranının beş senelik bir süre içinde normal bir nüfus artışı olarak kabul edilmesinin mümkün olmadığı âşikârdır. Böylelikle ermeni muhacereti Osmanlı Devleti yönetiminde devam etmiş, hatta hemen her feth edilen bölgede, bu olayı izleyen yıllarda başlamıştır. Bu konuya yabancı yazarlar da işaret etmişlerdir[29].

III. Osmanlı idaresinde Ermeniler.

Fatih Sultan Mehmed İstanbul'u aldıktan sonra, bu şehirdeki Rum Patrikhânesi'ni muhafaza ettiği gibi, 1461'de Bursa'daki Ermeni piskoposu Ovakim'i, bir kısım ermeni aileleri ile birlikte İstanbul'a getirtmiş, onu Ermeni Patriği tayin ederek, Samatya'daki Sulu Manastır denilen kiliseyi bunlara tahsis etmişti. Ay-

rıca Ankara, Bayburt, Adana, Tokat ve Sivas çevresinden de bir kısım ermeni ailelerini getirterek şehrin muhtelif yerlerine iskân etmiş, İstanbul'da ermeni nüfusunu çoğaltmıştır[30]. Şehrin altı ayrı semtine yerleştirildiklerinden, ermenilere **«altı cemâat»** adı verildiği belirtilir[31].

Ermeniler, Osmanlı Devleti'nde **«millet-i sâdıka** (sâdık topluluk)» olarak bilinmişlerdir. 1835-1839 arasında Türkiye'de bulunan Helmuth von Moltke İstanbul'da Osmanlı seraskeri (Başkumandanı)'nin ermeni tercümanı ve ailesinden bahs ederken, Ermeniler hakkında şunları yazar: **«Bu ermenilere, hakikatte, hristiyan Türkler denilebilir. Rumların kendi özelliklerini korumalarına karşın Ermeniler Türk âdetlerini, hatta dilini benimsemişlerdir. Dinleri onların, hristiyan olarak, tek kadınla evlenmelerine izin verir, fakat onlar Türk kadınlarından fark edilmez, ayrılmaz. Bir ermeni kadını sokakta sadece gözlerini ve burnunun üst kısmını gösterir, diğer taraflarını kapatır[32].**

Osmanlı Devleti'ne sadakatleri, Türk âdetlerini benimsemeleri, hatta iyi Türkçe konuşmaları Ermeni yurtdaşların Osmanlı İmparatorluğu'nda çeşitli resmî veya özel devlet işlerine atanmalarına sebep olmuştur. Bu bakımdan 16. yüzyılda ermeni asıllı mühtedi Mehmed Paşa gibi vezirlik rütbesine kadar yükselen devlet adamları[33], 18. yüzyılda Divrik'li Düzyan soyundan saray kuyumcuları ve sonradan Darphâne nazırları[34], Şaşyan ailesinden saray hekimleri[35], 19. yüzyılda Bezciyan ailesinden Darphâne müdürleri[36], Dadyan ailesinden Baruthâne nazırları[37] görülür. Ermeni mukataa mültezimlerine, yani vergi toplayıcılarına[38] 16. yüzyılda rastlanmaktadır. 19. yüzyılda ve II. Abdühamid devrinde ve sonrasında ermeni hariciyeciler[39], nazırlar da görülür. Balkan Harbi sırasında

Osmanlı Devleti'nin Hariciye Nazırı'nın Gabriel Noradonghian Efendi olduğu bilhassa hatırlanır.

Ayrıca Türk şehirlerinde kapı-komşu birarada yaşayan Türk ve Ermeni ailelerinin biribirlerine ne kadar güven duydukları, biribirlerine ne derecede dostluk hisleri ile bağlandıkları çeşitli yayınlara konu olmuştur[40]. Bu nedenle bir çok ermeni Osmanlı devlet adamlarma kâhyalık, danışmanlık etmiştir. Bunların en ünlüsü Midhat Paşa'nın hizmetinde çalışan Kirkor Odyan Efendi'dir. Kasım 1879'da Osmanlı Dahiliye Nezareti Genel Sekreteri de Artin Dadyan Efendi'dir.

Ermeni halk, imparatorluğun çeşitli yerlerinde kale bekçiliği veya benzeri hizmetlerde bulunuyorlardı. Bunun karşılığında da bir kısım vergilerden muaftılar. Meselâ, Çukurova'yı Orta Anadolu'ya bağlayan tarihî boğazdaki Gülek kalesi'nde 1523'te oturan ermeniler (165 hâne, 50 mücerred, yaklaşık olarak 875 kişi) kale hizmetlerinde çalıştıklarından olağanüstü vergilerden (avârız) affedilmişlerdi[41]. Karaisalı kazasındaki üç kalede de ermeniler hakimdi, bunlar da aynı şekilde bir kısım vergileri vermekten kurtulmuşlardı[42]. Bununla beraber, bu kalelerde ermenilerin hakim oluşu, onların kale hizmetleri ile yükümlü bulunuşu, buralarda **dizdar** (kale kumandanı) bulunmadığı anlamına gelmemelidir. Karaisalı'daki kalelerden En-nahşa'da dizdar bulunan Mahmud adlı bir timar sahibi 1539 senesi sonlarında kusurlu görülerek azl edilir, yerine 3600 akçe ile Hasan adlı bir başkası tayin edilir. Kalede oturan ermeni topluluk ise **öşür** ve **bâd-i havâ** gibi vergileri vermektedirler, bunların oluşturduğu 2382 akçe Hasan'ın timarının bir kısmını teşkil eder[43]. Bunlar ayrıca cizye de vermektedirler.

Van'da da şehirde oturan hristiyanların bazıları

16. yüzyılın ikinci yarısında kalenin burçlarına yağan karları süpürmekle yükümlü idiler[44].

Ayrıca şehirlerde oturan halktan çok yaşlı **(pîr-i fânî)**, müflis, yaşlı, iş tutacak güçte olmayan **(âtıl)** ve gözleri görmeyenler **(âmâ)** de, müslüman veya hristiyan olduklarına bakılmaksızın vergiden muaf tutulurlardı. Defterlerde bunların sayısız örneklerini bulmak kolaydır.

Osmanlı idaresinin bu kadar âdil olmaya çalışmasına rağmen, Anadolu'da yaşayan bir kısım ermenilerin 16. yüzyılda da zaman zaman dış tesirlere kapıldıkları, devlet aleyhine faaliyetlere giriştikleri görülmektedir. Bunlara bir kaç örnek verelim:

1541'de Salmas'lı Stepanos, Eçmiazin'de ermeni katolikosu olur. Avrupa'da öğrenim görmüştür. 1547'de gizli bir toplantı yaparak, ermenilerin müslümanların hakimiyetinden ve idaresinden nasıl kurtarılabileceğinin planlarını yapar. Bu gaye ile Avrupa'ya bir temsilci heyeti gönderir. Bunlar Roma'da papayı ziyaret ederler, diğer Avrupa başkentlerini dolaşırlar, fakat sonuç alınamaz[45].

1562'de Sivas'ta, aslen Tokat'lı olan, kendisinin Çukurova Ermeni kralları soyundan geldiğini ortalığa yayan Abgar isminde bir ermeni gizli bir toplantı yapar. İçerisinde kendisinin ve oğlunun da bulunduğu üç kişilik bir heyet Roma'ya Papa'yı ziyarete gönderilir. Bu zat döndüğünde kendisine Ermeni Kralı denilecektir, fakat Ermeni kilisesini de Roma kilisesinin hakimiyeti altına sokacaktır, onun üstünlüğünü kabul edecektir. Bu girişim de sonuç vermez[46].

1566'da Van Beylerbeyisi Hüseyin Paşa Divân-ı Humâyûn'a bir arz (dilekçe) göndererek, Van'da **«bin kadar hristiyanın üç gün cemiyet etdiklerini»** ve **«fikirleri fesadda olduğunu»** bildirir[47]. Van hristiyanları-

nın ermeniler olduğunu söylemeye lüzum yoktur. Bu hareketle Eçmiazin'in bir ilgisi var mıdır, henüz bu hususta elimizde kesin bir belge veya ipucu yoktur.

Yine 1566'da Van kalesinin burçlarına kışın yağan karları temizlemekle görevli hristiyan halkın bazıları vazifelerini yapmazlar, durum Beylerbeyi İskender Paşa tarafından yine Divân'a bildirilir[48].

1644'te Sultan İbrahim'in oğlu Osman İstanbul'dan İskenderiye'ye deniz yolu ile giderken, Malta korsanları tarafından esir alınır, kaçırılır[49], iki yıl Malta'da bir Dominik manastırında kalır, hristiyan olup vaftiz edilir. «**Père Ottoman**» lâkabı verilir. 1665'de Paris'e gelir. Osmanlı Devleti'ndeki Ermeni ve Rumlar ayaklandırılacaklar, Balkanlarda bir hristiyan devlet kuracaklar, Père Ottoman da bunun başına geçecektir. Kendisinin biri ermeni, diğeri rum iki yardımcısı da vardır. Lâkin, tasarılarını gerçekleştirmesine sıhhatinin bozukluğu engel olur. 28 Mart 1676'da Malta'da ölür, mesele kendiliğinden kapanır[50].

İran'da ve Osmanlı ülkesinde katolik misyoner faaliyetlerine paralel olarak 18. yüzyılda Anadolu'da ermeniler arasında katoliklik yayılmağa başladı. Sivas'lı Mehitar (1676-1749) Benediktin tarikatı mensubu olarak İstanbul'da 1701'de bir cemaat meydana getirdi. Bu topluluk 1703'te merkezini Mora yarımadasının güneyinde Modon'a, 1715'te Venedik'e nakl etti. Venedik Cumhuriyeti Mehitar'a St. Lazarus adasını verdi. Burada Mehitar manastırı kuruldu, 1773'te bu tarikatin Trieste'de bir şubesi açıldı, 1811'de de Viyana'ya taşınarak, orada günümüze kadar varlığını devam ettirdi. Mehitar, bizzat, ermeni tarihi, dili ve edebiyatı konularında bir çok kitaplar kaleme aldı. Ayrıca eski yunan, lâtin ve Avrupa edebî ürünleri de Ermeniceye çevrildi.

1512'de Venedik'te ilk defa Ermenice bir kitap da basılmıştı. Onu diğerleri takip etti. 1567'de Tokat'lı Abgar ilk ermeni matbaasını İstanbul'da kurmuştu. Abgar, 1565'te de Venedik'te Ermenice bir dinî kitap basmıştı[51]. Osmanlı Devleti yöneticileri her alanda imparatorluk sınırları içerisindeki milletlerin ve cemaatlerin eğitimine ve dinî işlerine, hürriyetlerine karışmadıklarından Anadolu'da ve İstanbul'da yaşayan ermeniler de kendi kültürlerini geliştirmek imkânını buldular.

Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler arasında katoliklik ve protestanlık serbestçe yayılınca, 1831'de Ermeni Katolik, 1850'de Ermeni Protestan cemaatleri kuruldu. Dinî bakımdan ermeniler üçe bölündüler.

19. yüzyılda Avrupa'nın çeşitli ülkelerinde Ermenilere karşı ilgi de artmıştı. Meselâ, Paris'te Yaşayan Doğu Dilleri Okulu'nda Napolyon tarafından Ermenice kürsüsü ihdas edildi (1810).

19. yüzyılda Ağrı (Ararat) Dağı'na ve Van'a Avrupa'lı bilim adamları da araştırma yapmak üzere gelmeye başladılar. 1829'da Estonya'da Dorpat (bugün: Tartu şehri) Üniversitesi'nden bir alman araştırıcısı, Dr. Friedrick Parrot, Eçmiazin'e gelir. 1828'de Türkmen Çay anlaşması ile, Eçmiazin Rus Çarlığı topraklarına ilhak edilmiştir. 1826-1828 Rus-İran harbinde Rusları kurtarıcı olarak bekleyen ermeniler, Rus idaresinde muhtar bir yönetime kavuşabileceklerini sanmışlar, fakat aldanmışlar, bunu da kısa zamanda anlamışlardır, Zamanla Ermenistan, Çarlık Rusyası'nın bir vilâyeti olmuş, bununla beraber 1816'da Moskova'da kurulan Lazaryan Enstitüsü, 1823'te Tiflis'de açılan Nersesyan Semineri ermeniler için birer eğitim merkezi halini almıştır. Dr. Parrot, kendisine rehber olarak verilen Haçatur Abovyan'ı alıp

Dorpat Üniversitesi'ne götürür. Haçatur Erivan yakınlarında bir köyde 1804-1810 arasında doğmuş, Eçmiazin ve Tiflis'te tahsil görmüştür. Dorpat Üniversitesi, Moskova'daki enstitü ile birlikte ermenilerin yüksek öğretim gördükleri birer merkez olur. Daha ziyade ihtilâlci fikirler burada yetişenlere aşılanır[52].

Osmanlı Devleti'nde İstanbul'da ve Anadolu'nun bir çok yerlerinde ermeni okulları, gazeteleri vardır. 1850'lerin üç ünlü ermeni gazetesinden biri İstanbul'da (**Massis** = Ararat) 1852-1893 arasında Karabet Ütüciyan, **Ardzvi Vaspurakan** (Van kartalı) adlı ikincisi de 1855-1858 arasında İstanbul'da, 1858-1863 arasında Van'da Varag manastırında yayınlanmıştır. Bu gazetenin kurucusu Mıgırdiç Hrimyan, Van doğumlu olup, 1869-1873 arasında İstanbul'da Ermeni Patriki olmuş, 1878'de Berlin Kongresi'nde bütün ermeniler adına konuşmuş, 1893'ten 1907'de ölümüne kadar Eçmiazin'de Ermeni Katolikosu olmuştur[53].

Fatih Sultan Mehmed, İstanbul'da 1461'de Ermeni Patrikhanesi'ni kurarken, patrikine de geniş yetkiler vermiş, ermenilerin dinî, içtimaî ve eğitim sorunlarının halline kendisini memur etmişti. 19. yüzyılda banker, tüccar ve devletin ileri mevkilerinde bulunan ermenilerden meydana gelen zengin ve nüfuzlu bir sınıf, patrik üzerinde büyük bir tesire sahiptiler. Tanzimat döneminde ermeni aydın ve esnaf tabakası da teşekkül edince bunlar da patrikhâne üzerinde tesir yaratmaya çalıştılar. 1848'de hatta İstanbul ermenilerinden mürekkep bir gurup Patrikhâneye karşı nümayiş bile yaptılar. 1860'da Ermeni Milleti Nizâmnâmesi hazırlandı, 17 Mart 1863'te bu nizamnâme Sultan Abdülaziz tarafından kabul edildi. Bu nizamnâmeye göre, Osmanlı Devleti'nde yaşayan ermeniler İstanbul'da faaliyet gösterecek, 140 üyeden

oluşacak bu meclis tarafından alınan kararlara göre, yönetilecekti. Üyelerden 20'si İstanbul'daki ermeni din adamları arasından, 40'ı İstanbul dışından, 80'i yine İstanbul'daki ermeniler içinden seçilecekti. Evvelce de mevcut olan 14 üyeli dinî meclis ile 20 üyelik siyasî meclis kaldırılmıyordu, fakat bunların üyeleri 140 kişilik millî meclisce seçilecekti[54].

Görülüyor ki, ermeniler Osmanlı devleti içerisinde, bu devleti yaratan Türklerden bile daha fazla haklara sahiptiler. Osmanlı Devleti'nde Türkler ancak 1876'da bir Kanun-u Esâsî'ye yani Anayasa'ya ve ardından da Millî Meclis'e kavuştular, bunlar da kısa süreli oldu. 1908'de İkinci Meşrutiyet'in ilânından sonra yeniden Kanun-u Esâsî ve Meclis teşekkül etti.

Ayrıca ermeniler, diğer gayrı müslimler gibi, ticaretle uğraşıp zengin olmuşlardı. Kendi kendilerini idare etmelerine imkân tanınmasına, kendi okullarını kendileri kurmalarına, yönetmelerine, serbestçe gazete ve kitap — hem de Ermenice — yayınlayabilmelerine, saray tarafından yüksek devlet hizmetlerine atananları bulunmasına rağmen, yine ermeniler arasında 19. yüzyılın ikinci yarısında dış tahrikler yoğunlaşmaya başladı. Bunun sonucunda da yer yer ayaklanmalara, olaylara rastlanır oldu.

IV. Başlıca ermeni ayaklanma merkezleri.

19. yüzyılda Anadolu'da dış etkilerle bazı merkezlerde oturan ermenilerin ayaklandıkları görülür. Bu merkezler Zeytun, Van ve Erzurum'dur.

1 — Zeytun. 16. yüzyılda burası Maraş sancağına bağlı bir köydü, kalesi de vardı. 1523'te bu köyde yaklaşık olarak 3.700 kişi kadar insan yaşamaktaydı (737 hâne, 15 keşiş)[55]. 1564'te ise nüfus 3450'ye yakındır (891 nefer, 99 yarım çiftlik sahibi, 526 eki-

lecek arazisi olmayan evli vergi mükellefi, 1 âmâ, ayrıca 29 bağcı). Halk cizye dahil bütün vergilerini vermektedirler, bunların toplamı 51.609 akçeyi bulur[56].

Semerciyan ismindeki bir ermeni yazarın «Zeytun'un geçmişi ve şimdiki durumu» adını verdiği Ermenice kitabı Esat Uras ve Louise Lalbandian tarafından kullanılmıştır. Semerciyan'ın verdiği bilgiye göre, IV. Murad zamanında Hetom ismindeki bir papas İstanbul'a gelerek padişahın huzuruna çıkmış, halkının kendilerine yüklenen vergilerin ağırlığına dayanamadıklarından yakınmış, bunun üzerine kendisine Zeytun'luların bütün vergilerden muaf olduklarına dair bir ferman verilmiştir. Semerciyan'ın kitabı 1900'de Viyana'da basılmıştır. Esat Uras'ın verdiği bilgiye göre, bu ferman 1884'te Zeytun yangınında yanmıştır, fakat Semerciyan kitabına bu fermanın Ermenice tercümesini koymuştur. Rivayete veya iddiaya göre, bu fermanda şöyle deniliyormuş:

«Zeytun kasabası taşlık olup geniş arazisi bulunmadığından geçimlerini teminde güçlük çekmeleri, buğday, arpa ve bütün hububatın dışardan gelmesi gerektiği ortada olduğundan, bütün şehirlerde bulunan bütün tebaamdan Maraş sancağına tâbi Zeytun kasabasını ayrı tutarak ödeyecekleri haraç vergisinden muaf kıldım. Yalnız yıllık vergileri on beş bin kuruş olup, bu para da Ayasofya câmiinin vakıf memuruna verilsin ki, kandillere zeytinyağı alınıp câmi aydınlatılsın. On beş bin kuruş da kendi kiliselerine verilsin. Yine kandiller ile ibâdethâneleri aydınlık olsun. Gerek Ayasofya Câmiine ve gerek kendilerinin kiliselerine vakıf sayılsınlar. Başka hiç bir hükümdar müdahale etmesin. Lütuflarıma nail olan Zeytun'da Osmanlı memurları kasaba içinde bulunmasın, hem de Osmanlı memurlarından birisi yolculukta kasaba-

ya rastlarsa, o gezgin, kasabada yatmayıp şehrin dışarısında yatsın. Şöyle ki, vermiş olduğum imtiyaz ve bağımsızlığı hiçbir kimse bozmayup kendi kendilerini idare etsinler. Böyle bileler, hükümdarlık mührüme itimat kılalar.
İstanbul

sene sitte ve selâsin ve elf (1036)
fî şehr-i Şevvâl 29 [13 Temmuz 1627]
Murat»

Esat Uras, bu fermanın «**kendi memurlarını Zeytun'a sokmamak, verdiği imtiyaz ve bağımsızlığın hiç bir hükümdar tarafından bozulmaması**» gibi kayıtlara dayanarak tamamen uydurma olduğuna kanaat getirir[57].

Louise Nalbandian ise, bu fermanın, Ermenice kaynağından naklen, 17 Şubat 1618'de IV. Murad tarafından verilmiş olduğunu kaydeder[58]. IV. Murad'ın 27 Temmuz 1612'de doğduğu, 10 Eylül 1623'te hükümdar olduğu göz önüne getirilirse[59], verilen bilginin ne kadar uydurma olduğu kendiliğinden anlaşılır. Üstelik, yukarıda da açıklandığı üzere, Osmanlı Devleti'nde bütün vergilerden bağışıklı olmak (muafiyet) şeklinde bir uygulama yoktur. Bu bakımdan Zeytun için de böyle bir durumun söz konusu olması düşünülemez.

Ayrıca, Osmanlı Tapu-Tahrir Defterleri üzerinde çalışanlar, bu defterlere kayıtlı yerlerin, köy ve kasabalarda oturan vergi mükelleflerinin vergi durumlarında, tahrirden sonraki senelerde bir değişiklik olursa, bu değişikliğe neden olan hükmün bir suretini defterin ilgili kısmına ayrı bir belge olarak eklerler. Bu belgelere de 'visâle' adı verilir. Küçük değişiklikler ise bizzat nişancı tarafından, yani defterlerden baş

sorumlu olan devlet memurunca, işlenir, altına onun imzası atılır.

Ankara'da Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyudu kadîme Arşivi'ndeki Maraş'a ait 329 numaralı defterde Zeytun ile ilgili bir **visâle** vardır. Defter Zi'l-ka'de 968 (14 Temmuz 1561'den sonraki ay) tarihlidir. Bu **visâle**'den **«Maraş sancağı'nda Zeytun nahiyesinde Zeytûn ve Firnûs nâm karyeler»** in **«vezîr-sânî-i esbâk müteveffâ Halil Paşa ve birâderi vezîr-i müteveffâ Mehmed Paşa'nın bâ-mülk-nâme-i humâyûn mülkleri olarak Defter-hâne-i 'âmirede kaydları»** olduğu, cizye hariç diğer vergi gelirlerinin miktarı öğrenilebilmektedir: 51.609 akçe[60].

Zeytun'a ilk defa 1853'te İstanbul'dan Melikyan Ardzruni Hovagim adlı bir ermeni gelir, halkı tahrik etmek ister. Ertesi sene Rusya'ya bir seyahat tasarlar, gayesi onlardan yardım almaktır. Moskova yolunda Erzurum'da yakalanır ve idam edilir[61].

Zeytun'da 1780'den sonra olayların çıktığı, Maraş valileri ile Zeytun halkı arasında çatışmalar, kuşatmalar vuku bulduğu, 19. yüzyılın ikinci yarısında git gide arttığı görülmektedir[61]. Bu sonuncuların kökenini hep dış uyarıların ve dürtülerin teşkil ettiği de ayrıca belirtilmektedir. 1895'te Zeytun isyanını başlatan Aghasi adlı ermeni kendi günlüğünde, bu isyan sırasında Türklerin 13.000'i asker, 20.000 kişi kaybettiklerini, ermenilerin ise 125 ölü verdiklerini yazmakta imiş. Bu olay bile Avrupa'ya 6.000 ermeni öldürüldüğü şeklinde yansır[62].

Cevdet Paşa 1854/55'te Zeytun'u ziyaret eder, Maraş'a on iki saat uzaklıkta, yüksek dağlar arasında dar bir vadide, 1300 hâneli bir köy olduğunu, bunun 20-30 hânesini İbrahim Uşağı denilen müslümanların, diğerlerini ermenilerin oluşturduğunu belirtir[63]. 1896'-

da bu müslüman halk Zeytun'u terk etmişlerdir[64]. Yakınlardaki demir madeninden çıkartılan demir bu köyün geçim kaynağını teşkil etmektedir. Bugün Süleymanlı adını taşıyan ve bir köy olan bu yer halkı yine nal ve semer yapmakla uğraşmaktadırlar. Eski demirci dükkânları hâlâ mevcuttur.

Zeytun halkı özellikle Fransa'dan da destek bulmuştur.

2 — Van. Kanuni Sultan Süleyman'ın 1534 yazında Irakeyn seferi[65] sırasında sadrazam İbrahim Paşa tarafından alınan Van, hemen sonra Safevilerin eline geçerse de, 1548'de Ağustos ayında tekrar Osmanlı idaresine girer. Bu tarihlerde şehir hakkında fazla bilgimiz olmamakla beraber, Osmanlı - Safevi ilişkilerinde bir hudut şehri ve kalesi olan Van önemli bir yer işgal eder. Kale surları burada 16. yüzyılda beylerbeyi olarak bulunan İskender, Rüstem, Husrev Paşalar tarafından tamir edilmiş, şehirde de camiler, han, hamam ve dükkânlar yaptırılmıştır. Bu inşa faaliyetleri daha sonraki yüzyıllarda da devam etmiştir[66].

19. yüzyılın ikinci yarısında burada Ermenice gazete çıkartılması, manastırlardaki faaliyetler, bu şehrin ermeni dinî ve kültür çabalarının merkezi olduğu kadar, ihtilâl örgütlerinin de yatağı olduğunu göstermektedir. İlk ihtilâlci ermeni örgütü «Kurtuluş Birliği» 3 Mart 1872'de burada kurulmuş, Kafkasya'daki rus idaresi ile bağlantı sağlanmıştır. 1878'de de Van'da yine gizli bir ihtilâl örgütü olan «Kara Haç» teşkilâtı vücuda getirilmiştir[67].

19. yüzyılda Van'da açılan fransız, alman, amerikalılara ait okul, yetimhâne gibi kurumlar varlıklarını 20. yüzyılın başlarında Birinci Dünya Harbi'ne kadar devam ettirmişlerdir.

3 — Erzurum. Yavuz Selim zamanında, Çaldıran seferinden bir süre sonra, Osmanlı idaresine geçen Erzurum'un, 1520'de boş ve harap, 1540'ta bir - iki yüz kişinin yerleştiği, burada zâviyeler bulunduğu, mahalle isimlerinden 3/4'ünün de bu zaviyelere ve şeyhlerine göre isimlendirildiği, 1548'de de Erzurum'un bir beylerbeyilik merkezi haline getirildiği, daha sonra yavaş yavaş gelişip kalabalıklaştığı yapılan araştırmalarda belirtilir[68]. 17. ve 18. yüzyıllarda bu gelişme devam eder, şehir kalabalıklaşır, 1827'de nüfusu 100.000'in üzerindedir, bunun 1/4'ü ermeni, geri kalanı Türk ve müslümandır. 1828'de rus işgaline uğraması, bir sene düşman elinde kalması 1835'de nüfusun 15.000'e kadar düşmesine neden olur[69]. 1878'-de tekrar rusların eline düşer, bu felâket yedi ay sürer, fakat şehir 16 Şubat 1915'te yeniden rus istilâsına uğrar. Bu durum 18 Aralık 1917'de Erzincan mütarekesine kadar devam eder. Bu tarihten sonra, ruslar mütareke hükümlerine uyarak askerî kuvvetlerini çekerler. Onların bıraktığı boşluktan faydalanan Ermeni çeteleri şehirde terör ve vahşet havası yaratır. Nihayet 12 Mart 1918'de Türk kuvvetleri halkı zulüm ve katliamdan kurtarır.

Gizli ermeni ihtilâl örgütü «Anavatan Koruyucuları» da 1881'de Mayıs ayında Erzurum'da kurulmuştur. Bu cemiyetin kurucularından birisi Van'a, oradan Kafkasya'ya geçerek faaliyetlerini genişletir. Nihayet örgüt elemanlarından birisinin elegeçirilmesi üzerine, gizli ve memleket aleyhindeki çabalar meydana çıkartılır. Uzun kovuşturmalar, siyasî müdahaleler, dalgalanmalar neticesi gizli örgüt mensupları çeşitli hapis cezalarına çarptırılırlarsa da, karardan bir yıl sonra Haziran 1884'te suçlular II. Abdülhamid'in bir iradesi ile affedilirler, reisleri de bir yıl

sonra serbest bırakılır[70].

V. Başlıca Ermeni ihtilâl cemiyetleri.

Geçen yüzyılın son on beş senesi içerisinde üç büyük ermeni ihtilâl örgütü kurulur:

1 — Armenakan Partisi. Bu cemiyetin kurucusu Mıgırdıç Portakalyan, 1848'de İstanbul'da Kumkapı'da doğan, bir zattır. Babası gençliğinde Paris'e tahsile gönderilen, dönüşünde 1858'de bir süre Bâb-ı âlî Tercüme Odası'nda çalışan, 1886'da Maliye Nezareti danışmanı, daha sonra Ziraat Bankası Müdürü olan Mikael Portakal Paşa'dır.

Mıgırdıç, İstanbul'da ermeni okullarında öğrenim görmüş, genç yaşta siyasî faaliyetlere girişerek, Ermeni Millî Meclisi komite çalışmalarına katılmış, Fransızca'dan Ermenice'ye Dumas'dan çeviriler yapmış, 1867-1869 arasında Tokat'ta öğretmen olarak bulunmuş, orada Türkçe konuşan ermenilere, Ermenice pazar kursları açmıştır. Onun bu faaliyetleri, Mıgırdıç Hrimyan Ermeni Patriki olunca (1869-1873) takdir edilmiştir.

1869'da tekrar İstanbul'a dönen Mıgırdıç Portakalyan 1876'da, yayın faaliyetlerinden ve yukarıda belirtilen çabalarından dolayı, Ararat Cemiyeti'nin en önde gelen üyelerinden biri olmuş, aynı yıl bu cemiyet tarafından Van'a gönderilmiştir. Bu göreve giderken Samsun, Tokat, Sivas, Harput ve Silvan'ı da ziyaret etmiştir. Bir sene sonra patlak veren Osmanlı-Rus Harbi (1877-1878) onun Van'daki faliyetlerini engellemiş, fakat kendisi Tiflis'e geçerek, iki sene önce tanıştığı, Rusya Ermenileri liderleri ile işbirliğini geliştirmiştir[71].

Bu harbin Rusya lehine sonuçlanması, Türkiye'deki Ermenileri ümitlendirdi. Bulgaristan'a, Rusya'nın

desteği ile muhtariyet verilmiş olması bunun nedenini teşkil etti. İstanbul'daki Ermeni Millî Meclisi toplanarak, Fırat nehri'ne kadar Doğu Anadolu'nun Rusya'ya ilhak edilmesi, bu mümkün olmazsa, Osmanlı Devleti'nde ermenilerin yaşadıklarını söyledikleri bu topraklarda ıslahat yapılması, ermenilere de bulgarlara olduğu gibi imtiyazlar verilmesi hususundaki dileklerini yazılı olarak, Eçmiazin'deki katolikosluk vasıtası ile Rus Çarı'na iletirler. İstanbul'daki Ermeni Patriki Nerses Varjabedyan da Şubat 1878'de ayrıca Çara müracaatta bulunur[72]. Bununla da yetinilmez, Edirne'ye gelen rus birlikleri kumandanı Grandük Nikola da ziyaret edilir, aynı isteklerde bulunulur.

Mıgırdıç Portakalyan 1878-1881 arasında tekrar Van'da bulunmuş, sonra kısa bir süre İstanbul'a gelip dönmüş, Van'da açtığı okullarda fikirleri doğrultusunda öğrenciler yetiştirmeye devam etmiştir. Nihayet faaliyetlerinin memleket ve devlet bütünlüğü aleyhine olduğu tesbit edilerek, Van'dan sürülmüş, okulları da kapatılmıştır. Bunun üzerine de Mıgırdıç Portakalyan Marsilya'ya gitmiş, Ağustos 1885'te **Armenia** gazetesini yayınlamaya başlamıştır. 1885 sonbaharında Mıgırdıç Portakalyan'ın eski öğrencilerinden dokuz genç adam Armenakan Partisi'ni kurmuşlardır. İsim gazetenin adından gelir, fakat bu gazete partinin resmî yayın organı olmamıştır[73].

Marsilya'nın Fransa.da 1885'ten sonra, ermeni faaliyetlerinin merkezi haline gelmesi, bu gazete ve parti ile, yahut daha doğrusu Mıgırdıç Portakalyan'ın açtığı çığır ile ilgilidir.

Armenakan Partisi'nin hedefi ihtilâl yolu ile ermenilerin kendi kendilerini idare etmeleri idi. Bu partinin Türkiye'de Muş, Bitlis, Trabzon ve İstanbul'da,

İran'da Tebriz ve Salmas'ta, Amerika Birleşik Devletleri'nde şubeleri kurulmuştu. İran'daki şubeler yakınlıktan faydalanarak Van'daki ermenilerle hemen bağlantı kurarlar ve orada bir yığın ihtilâlci ve anarşik eylemlere girişirler, bir çok kimseleri öldürürler[74].

2 — Hunçak (çan) Partisi.

Bu partinin Türkiye ve İran'da kurulan ilk sosyalist parti ve kurucularının hepsinin ve kuramcılarının Marksist olduğu belirtilir[75]. Rusya'yı terk ederek Avrupa üniversitelerinde yüksek öğrenimlerini devam ettirmeye giden, yirmili yaşlarda, iyi aile çocuğu yedi genç ermeni tarafından Ağustos 1887'de Cenevre'de tesis edilmiştir. Bu partinin gayesi de hemen hemen Armenakan Partisi ile aynıdır. Kurucuların bir kısmının Mıgırdıç Portakalyan ve **Armenia** gazetesi ile yakın ilişkileri vardır. Hedefe varmak için yöntem olarak tedhiş ve tahriki benimsemişlerdir. Böylelikle halk çoğunluğunu davalarına katabileceklerini umuyorlardı. Bu maksatla hazırlayıp kongrelerinde kabul edilen yönetmeliğe göre, Osmanlı Devleti içinde bölge teşkilâtı kurulmuştu[76].

Parti önce İstanbul'da, daha sonra Anadolu'da Bafra, Merzifon, Amasya, Tokat, Yozgat, Eğin (Kemaliye), Arapkir ve Trabzon'da örgütlendi. 15 Temmuz 1890 Kumkapı nümayişi[77], Ağustos 1894'teki Sasun isyanı[78], 30 Eylül 1895 Bâb-ı âlî yürüyüşü[79], 24 Ekim 1895 Zeytun isyanı[80] bu Hunçak (veya Hınçak) Partisi mensuplarının çabalarının ürünü oldu.

3 — Ermeni İhtilâl Federasyonu, Daşnaksutyun (Taşnak).

Çeşitli ermeni örgütlerini içerisinde toplayan bir federasyondur. Ermenice'de 'Daşnaksutyun' kelimesi 'Federasyon' anlamına gelmektedir. 1890 yazısında Tiflis'te sosyalist olmayan milliyetçiler ile rus ve gür-

cü ihtilâlcilerle işbirliği yaparak Çar rejimini devirmeye çalışan sosyalistlerin birleşmeleriyle kurulmuştur. Bu harekete önayak olanlar, bu iki gurubu birleştirmeye muvaffak olan Christopher Mikaelyan ve Simon Zavaryan ile arkadaşları Stepan Zoryan idi. Buna rağmen, bir süre sonra kurucular arasında anlaşmazlıklar, ayrılıklar belirdi. Neticede Nisan 1892'de Tebriz'deki bir hazırlık toplantısından sonra, aynı sene yazında Tiflis'te yapılan ilk genel kongrede çalışma programı belli oldu. Yine tedhiş yolu benimseniyor, bu hususta gerekenlerin yapılacağı, hükûmet yetkililerine, kendilerine karşı olanlara saldırılacağı, halkın silâhlandırılacağı beyan ediliyordu. Federasyonun yayın organı **Droşak** (bayrak) olacaktı. Merkez olarak Türk-İran sınırındaki şehirler seçilmişti: Tebriz, Hoy ve Salmas. Van yakınlarındaki Derik manastırı da Türkiye'ye girecek ermeni ihtilâlcilerin konaklama mahalli olarak kullanılıyordu[81].

Daşnaksutyun mensupları Osmanlı Devleti'nin özellikle Doğu Anadolu kesiminde ve İstanbul'da örgütlendiler, 24 Ağustos 1896'da İstanbul'da Osmanlı Bankası'nın işgali ve şehrin muhtelif yerlerinde meydana getirilen eylemler onların eseri oldu[82].

Yüzyılımızın başlarında 1904'te Sasun'daki ikinci isyan, 21 Temmuz 1905'te İstanbul'da II. Abdülhamid'e karşı Yıldız'da girişilen suikasd teşebbüsü, Nisan 1909'da Adana'da ve çevresindeki olaylar, kanlı hadiseler hep bu ermeni tedhiş örgütlerinin eseri oldu. Bunları bastırmaya muvaffak olan Osmanlı Devleti batılılar tarafından suçlandı. Ermeni soykırımına girişmekle damgalandı. Halbuki olayları yaşayanlar, hatta bizzat bunlara önayak olanlar, ihtilâlci cemiyet mensubu ermenilerin yaptıkları barbarlığı, insanlık dışı muameleleri anlata anlata bitiremiyorlardı[83].

VI. Ermenilerle ilgili ıslâhât tasarıları ve eylemlerin bunlara etkisi.

1878'de Ayastefanos andlaşması'nın 16. maddesi ile Berlin Kongresi sonucu varılan andlaşmanın 61. maddesi Osmanlı Devleti'nde ermenilerin oturdukları bölgelerde ıslâhât yapılmasını, ermenilerin komşuları müslüman topluluklara karşı korunmalarını öngörmekteydi. Ermenilerin oturdukları iddia edilen Doğu Anadolu illerine Osmanlı Devleti'nin istenen ıslâhâtı yapamadığı, Bâb-ı âlî'nin buraya müfettişler göndererek raporlar hazırlattığı, Avrupa devletlerinin de bu konuda 1880'e kadar fazla ısrarlı davranmadıkları bazı eserlerde belirtilir. Bununla beraber, davanın ıslâhât da olmadığı, Ermenilerin Doğu Anadolu'da muhtar bir idareye sahip olmak istedikleri, Rusya'nın bu konu ile, güneye sarkma vasıtası olacağı için ilgilendikleri, İngiltere'nin ise, muhtar bir Ermenistan'ın Rusya'nın güneye inmesini engelleyeceği için alâka gösterdiği, meselenin bir hristiyanlık davası olarak ele alındığı yine bilinen hakikatlerdir[84].

Bununla beraber, Ermeni isyanları, İstanbul'da peşipeşine girişilen bir kısım eylemler, daimî olarak Avrupa devletlerinin bu konuya ilgi göstermelerine, Osmanlı Devleti'ni sıkıştırmalarına, II. Abdülhamid hakkındaki kötü görüntünün oluşmasına, yine Avrupa'da Türk aleyhdarlığının zaman zaman su yüzüne çıkmasına başlıca neden olmuştur.

İstanbul'da aralıklı olarak toplanan yabancı devlet temsilcilerinden meydana gelen Ermeni ıslâhât komisyonu, büyük devletler arasındaki fikir ve menfaat ayrılıklarından ötürü, ancak Birinci Dünya Harbi'ne çok kısa bir zaman kala sonuçlanmış, Doğu Anadolu'da görevlendirilecek iki Genel Müfettiş Hollan-

da'lı Westenek (Erzurum, Trabzon, Sivas'ta), Norveç'li Hoff (Van, Harput, Bitlis ve Diyarbekir'de) 1914 yazında İstanbul'a gelmişler, kendilerine «bâlâ» rütbesi verilmiş, fakat çalışmaya fırsat bulamamışlardır.

Dördüncü Bölüm

TÜRK - ERMENİ KÜLTÜR BAĞLARI

Bin yılı aşkın bir süre biribiri ile çeşitli siyasî ilişkiler kurmuş, yüzyıllarca kâh komşu, kâh aynı devlet içerisinde yaşamış, zaman zaman idarî kademelerde, sarayda, toplum hayatında çeşitli görevlerde bulunmuş iki millet arasında derin kültür bağlarının bulunması, biribirlerini karşılıklı etkilemiş olmaları pek tabiîdir. Bir çok Tanzimat ve Meşrutiyet devri devlet adamının ermeni danışmanlarının bulunuşu, II. Mahmud devrinden itibaren Avrupa'ya öğrenci gönderilmeye başlandığında, Osmanlı Devlet adamlarının ayırım yapmaksızın ermeni vatandaş çocuklarından bir kısmını türlü alanlarda öğrenimlerini tamamlamak üzere özellikle Fransa'ya göndermeleri[1], bunların dönüşlerinde yeni ve yüksek görevler yüklenmeleri, şüphesiz, bu tesirleri fazlalaştırmıştır.

22 Temmuz 1922'de Tiflis'te öldürülen, İttihat ve Terakki Partisi ileri gelenlerinden ve Birinci Dünya Harbi'nde Osmanlı Bahriye Nazırı ve 4. Ordu Kumandanı Cemal Paşa'nın Ermeniler hakkındaki şu izlenimleri ilginçtir:

«Biz Ermenileri ve hususiyle onların ihtilâlcilerini Rumlardan ve Bulgarlardan daha fazla severiz. Çünkü onlar diğer iki unsurdan daha fazla mert ve kah-

ramandırlar. İkiyüzlülük bilmezler. Dostluklarına sadık, düşmanlıklarına kavîdirler. Hususiyle bizim imanımız vardır ki, Ermeni unsuru ile Türk unsuru arasındaki düşmanlığın başlıca sebebi Rusya siyasetidir».

«Türklerle Ermeniler arasındaki dostluk her türlü hududu aşardı. Anadolu köylerinde oturan bir Türk, ticaret işleri dolayısıyla uzak bir yere gitse, ailesinin hak ve namusunu komşusu Ermeninin nezaret ve vesayetine bırakır ve Ermeni de aynı itimadı Türk komşularına karşı göstermekten çekinmezdi[2]».

Cemal Paşa, Ermenilerin, Ermenice konuşmayıp, Türkçe konuştuklarını, okullarında Ermeni harfleri ile Türkçe öğrenim yaptıklarını, kiliselerinde de âyinlerinin Türkçe olduğunu belirtir. Bu son düşünce ve kanıları pek isabetli olmasa bile, Ermenilerin ne denli Türk tesirinde kaldıklarını ve kendilerine Türklerin hangi gözle baktıklarını göstermesi bakımından, hem de en yetkili bir devlet adamı gözü ile yansıtması bakımından önemlidir.

Türk-Ermeni Kültür ilişkilerini halk edebiyatı, musiki, mimarlık ve sahne sanatları alanlarında kısaca gözden geçirmek bunların ne derecede köklü olduğunu belirtmeye yeter, kanısındayız. Bu derin bağlardan dolayı, bir kısım yabancı gözlemciler Ermenileri, Türklerden ayırd edemez olmuşlar, dinleri hariç, dilleri, âdetleri aynı demekten kendilerini alamamışlardır. Bu yakınlık zevklerde de beraberlik doğurmuştur.

I. Halk edebiyatı ilişkileri.

Anadolu'da Türklerin çoğunlukta olduğu gölgelerde yaşayan Ermenilerin, kendi millî dillerini unuttuk-

ları, hakim topluluk dili olan Türkçe'yi öğrendikleri Ermeni araştırıcılar tarafından da kabul edilir, bunlara Türkofon, yani kısmen Türkleşmiş Ermeni denilir[3]. Başka topluluklar arasında yaşayanlarının da yine bulundukları toplumların dilini, kültürünü benimsedikleri vurgulanır. Bu Türkler için de aynıdır, 93 (1877-1878) Harbinde (Osmanlı-Rus Harbi) Balkanlardan kaçan, Suriye'ye, Şam'a yerleştirilen Türkler, orada kendi dillerini unutmuşlar, bir süre sonra araplaşmışlardır, tıpkı Konya'lı Kemik Hüseyin'in torunlarının Şam'da Azm-zâde («**azm**» Arapça «**kemik**» demektir) oluşu gibi[4]. Bu aileden Suriye'de devlet adamları yetişmiştir.

Ermeniler, yoğun bir şekilde Türk kültürünün ve dilinin tesirinde kaldıklarından Ermeni-Türk Edebiyatı (**La litterature arméno-turque**) adı verilen Ermeni harfleri ile yazılmış, metni Türkçe bir edebiyat türü geliştirmişlerdir. Bu türde yazılmış eserler Kraelitz-Greifenhorst[5], Enno Littmann[6], Otto Spies[7] gibi Doğubilimcilerin, Fuad Köprülü[8], Ahmed Rasim[9] gibi bilim adamı veya yazarlarımızın dikkatini çekmiştir.

Berberian[10] bu edebiyat ürünlerini beş kısma ayırarak, âşıkların şiirleri, sözlü edebî eserler, tercümeler, gazete veya mecmualar, mezar kitabeleri olduklarını belirtir. Bir müzik âletinin eşliğinde, gezginci âşıkların (ermeni âşıklarının) söyledikleri halk hikâyeleri arasında Köroğlu, Âşık Garip, Kerem ile Aslı gibi geniş kitlelere mal olmuşlarının bulunduğunu anlatır. Ahmed Rasim «**Muharrir bu ya**» adlı eserinde İstanbul'daki ünlü ermeni âşıklarımn bir kısmının isimlerini de vermiştir: Derviş Hampar, Meydânî, Şirinî, Mihrî vs.

Fikret Türkmen de yakın tarihlerdeki çalışmalarında Azerbaycan'da bu alanda yapılan araştırmalar-

dan bahs eder, Ermeniler arasında yayılan Türk halk hikâyeleri, Türk-Ermeni Âşık Edebiyatı ilişkileri hakkında bilgi verir[11]. Onun, 1882'de ölen, Ermeni Âşık Emir'in söylediği Ermenice bir dörtlüğün Türkçe çevirisi iki milletin tarihî dostluk ve bir arada mutlu yaşamlarının düşmanlığa dönüşmesinin sonuçlarını çok güzel bir şekilde dile getirir:

«Din ayrı, möhkem gardaşıg
Senin bahtına benzerik
Gol bir, el bir eliyek, birlikte dağık (dağız)
Ayrılıgda, nazik bir goluk (kuluz)[12]».

II. Türk Musikisi-Ermeni sanatkâr ve bestekârlar.

Radyolarımızda veya televizyon programlarında dinlediğimiz bazı şarkılar vardır, hoşumuza giderler, bizleri dinlendirir, eski hatıralara, belki küçüklük, gençlik yıllarımıza götürürler, rahatlatırlar. Bunlara bir kaç örnek verelim:

«Bilirim, daha sen pek küçüceksin
Gönlüm seni sevdi, ne diyeceksin?
Ne bir istiğnâ (çekinme), naz edeceksin
Gönlüm seni sevdi, ne diyeceksin?[13]»

***

«Sükûnda geçer ömrüm seyri gibi enhârın
(nehirlerin akışı gibi)
Esiridir gönül eski bir yâr-ı sehhârın (büyüleyici)
Bigâneyim ben, devrânına leyl ü nehârın
(gece ve gündüzün biribirini takibine ilgisizim)
Esiridir gönül eski bir yâr-ı sehhârın[14]».

***

«Durmadan aylar geçer, yıllar geçer, gelmez sesin
Hasretin gönlümde, lâkin kim bilir, sen nerdesin?

Sızlayan kalbim benim, ister misin, her dem desin
Hasretin gönlümde, lâkin kim bilir, sen
nerdesin?[15]».

Bu şarkıların bestekârı Bimen Şen (1873-1943), Bursa doğumlu bir Ermeni sanatkârdır. Küçüklüğünde oradaki Ermeni kilisesinde ilâhi söylemeye başlamış, 1884'te ünlü Türk bestekârı Hacı Ârif Bey, Bursa'yı ziyaretinde, bu ufak, güzel sesli çocuk kendisine tanıtılmıştır. Hacı Ârif Bey, onu dinleyerek çok memnun kalmış, musikiye büyük istidadını keşf etmiştir. Bu sebeple İstanbul'a gelmesini önermiştir. 1887'de, on dört yaşında İstanbul'a gelen Bimen, zamanının ustalarından dersler alır, Türk musikisinin en güçlü sanatkârlarından, bestekârlarından birisi olur. Yüzlerce şarkı besteler. Atatürk'ün huzurunda şarkı söylemek mutluluğunu da tadan sanatkâr, soyadını yine kendi ünlü bir şarkısından almıştır «Şen»:

«Yüzüm şen, hâtıram şen, meclisim şen, mevkiim
gülşen,
Dilim şen, hem-revim (yoldaş) şen, hemşerim şen,
hemdemim şen,
Nasıl şen olmasın gönlüm, bu bezm-i iyş ü işrette
(içki âleminde)
İçen şen, söyleyen şen, dinleyen şen, yâr ü agyâr
(dostlar ve gayrileri) şen[16]»

Ermenilerin Türk musikisine hizmetleri çoktur. Hamparsum Limoncuyan (1768-1839) kendi icadı olan notalarla bir çok Türk bestekârının eserlerini yazmış, bunların kaybolmasını önlemiştir. Hamparsum notaları ile yazılmış altı şarkı defterinden yalnız ikisi elde bulunmaktadır.

Ermeni bestekârlar arasında sarayda görevli olup «Ağa» ünvanını alanlar da vardır. Ünlü Türk beste-

kârı İsmail Dede'nin öğrencisi Nikoğos Ağa (ölümü 1890), Ortaköy'lü Astik Ağa (1833-1912), yine Ortaköy'lü Tatyos Ağa (1855-1913) bunlara örnektir.

Ermeni bestekârların çok ünlülerinden olup Cumhuriyet döneminde de Türk musiki hayatına besteleri, şarkıları ile renk katan daha başkaları vardır:

Levon Hancıyan (1857-1947), Artaki Candan (1885-1948) ve Udî Hrant Emre (1901-1960'tan sonra) en şöhretlilerine misaldir.

«Hastayım yaşıyorum, görünmez hayâlinle
Belki bir gün gelir diye beklerim ümîd ile
Çürüyor zavallı ruhum aşkının hasretiyle
Belki bir gün gelir diye beklerim ümîd ile[17]»

Udî Hrant Emre'nin en sevilen şarkılarından birisidir.

Yukarıda bir kısmının ismi ve bir kaç şarkısının güftesi verilen bu Ermeni sanatkârlar, eserleri ile, Türk toplum hayatının nasıl bir parçası olduklarını, bu topluluğu ve kültürünü nasıl benimsediklerini, zevklerinin ortak olduğunu ortaya koymuşlardır.

III. Mimarlık alanındaki ilişkiler, hizmetler.

İstanbul'un en güzel saraylarından ve müzelerinden birisi olan Dolmabahçe Sarayı, Balyan Karabet adlı bir Ermeni sanatkârın eseridir. Balyan ailesinin dedesi Meremmetçi (tamirci) Bâli Kalfa (1720?-1790) Bayburt'ludur. Hassa mimarlarından[18] olmuş, aynı aileden altı kişi daha zamanla aynı göreve getirilmişlerdir.

Tophâne'deki Nusretiye camii (1826) Balyan Kirkor (1764-1831), Beyazıt'ta Üniversite bahçesi'ndeki Yangın kulesi (1828) Balyan Senekerim (ölm. 1833), Beşiktaş'ta Ihlamur kasrı, Küçüksu kasrı, Dolmabahçe saat kulesi, Yıldız Sarayı bahçesinde Malta köşkü Balyan Nikoğos (1826-1858)'un eseridir[19].

Bu mimarların yanında yine kendi cemaatlerinden yardımcılar çalışmış, İstanbul'un bir çok kesimlerinde yapıları ile faaliyette bulunmuşlardır.

IV. Sahne sanatları alanında ilişkiler.

19. yüzyıl Türk Edebiyatı'ndan bahs eden kıymetli eserinde Ahmet Hamdi Tanpınar «**Abdülmecid'in garp'tan gelen her şeye karşı olan merak ve sevgisi, 1840'dan sonra küçük bir saray tiyatrosunun inşasını mümkün kılar. Burada bazı piyeslerle, bazı opera ve operetler oynanır**[20]», der. Metin And da yaptığı inceleme ve araştırmalarla, 1838'de İstanbul'da içerisinde çeşitli gösterilerin yapıldığı iki amfiteatr bulunduğunu, fiatların yüksek olmasına rağmen, dolup boşaldığını, bu gösterilerin saray tarafından desteklendiğini ortaya koyar[21]. II. Mahmud, tiyatroya karşı ilgi duymuş, 1836'da saray kitaplığına, beş yüz kadar tiyatro metni getirtmiş, 1843'te Valde Sultan Sarayı'nda Donizetti'nin Belisario operasının temsili için bir salon, bu işe elverişli hale getirilmişti[22].

Osmanlı İmparatorluğu sınırları içerisinde ise ilk opera, bu sanat türünün İtalya'daki ilk oyunlarından takriben otuz sene kadar sonra Eflâk sarayında, ermeniler tarafından oynanmıştır[23].

İstanbul'da da Ermeniler, 1810'dan sonra tiyatro çalışmalarına başlamışlar, bazan zengin ermenilerin evlerinde, bazan bir ermeni okulunda, 1861'den sonra Beyoğlu'nda Şark Tiyatrosu'nda temsiller vermişlerdir. Aynı tarihte Ermeniler İzmir'de de bir tiyatro binası yaptırmışlardı. Başlangıçta oyunlar Ermenice veya bir yabancı dilde iken, zamanla Türkçe oyunlar ağırlık kazanmış, daha fazla müşteri bulunmuştur[24].

Şark Tiyatrosu'nun 1867'de kapatılmasından son-

ra, bu tiyatro sanatkârlarından bir süre başka isimler altındaki kumpanyalarda oynayan Güllü Agop (Agop Vartoviyan, 1840-1902)[25], 1870 tarihinde Türkçe tiyatro eserleri oynamak üzere, Gedikpaşa'da, Üsküdar'da Bağlarbaşı'nda, Beyoğlu'nda ve Tophane'de açacağı tiyatrolar için devletten müsaade almıştır[26]. Kendisi Türk Tiyatro Tarihi'nde önemli bir rol oynamıştır, saraya alınmış, müslüman olarak Yakup Efendi olmuştur[27].

Başlangıçta sanatkârları, yazarları Ermeni olan bu tiyatrolar Türk sahne sanatkârlarının yetişmelerine, bir çok ünlü Türk yazarlarının da tiyatro eserleri kaleme almalarına neden olmuştur[28].

SONUÇLAR

Osmanlı idaresinde Türk-Ermeni ilişkilerine bakıldığında bazı kanaatlere varmak mümkündür:

1 — Anadolu'nun hemen hemen tamamı Türklerle ve müslümanlar ile meskûndur. Hristiyan topluluklar bazı şehirlerde çoğunlukta görünürler, bu çoğunluk kaza veya sancak nüfusları içerisinde erir, gider.

2 — Anadolu'da hristiyan sayılan topluluklar içerisinde de Türkçe isimler taşıyanlar pek çoktur. Bunların vaktiyle hristiyan dinini kabul etmiş Türkler veya Türkleşmeye yüz tutmuş, onlara büyük yakınlık duyan yerli hristiyanlar olduğu sanılır. Bu itibarla, Anadolu'da nüfusla ilgili hesaplamalar yapılırken, bu gibi Türkçe isimler taşıyan hristiyanların da durumunu tesbit etmek, bunları da dikkatte bulundurmak gerekir.

3 — Osmanlı idaresi ülkede müslüman-hristiyan ayırımı yapmamış, müslümanlara tanıdığı bazı vergi bağışıklıklarından, aynı durumdaki hristiyanları da faydalandırmıştır.

4 — Süleymaniye camii inşaatında çalışan hristiyan işçilere paskalyelerinde, hatta pazar günleri izin vermek sureti ile onlara en geniş dinî hoşgörü göstermesi çağını değil, çağımızı da aşan bir lâiklik anlayışıdır (Bu konuda bk. Ömer Lutfi Barkan, **Süleyma-**

niye camii ve imareti inşaatı, 1550-1557, Türk Tarih Kurumu yayını, Ankara 1972, I, 142).

5 — Anadolu'nun 16. yüzyıldaki nüfusu ile 19. yüzyıldaki nüfusu arasında sade sayı bakımından değil, mahiyet bakımından da fark vardır. Bunun için 19. yüzyıl istatistiklerine bakarak, 16. yüzyılda da Anadolu'nun aynı yerlerinde aynı oranda nüfus bulunduğunu sanmak, insanı hataya düşürür.

6 — 16. yüzyılda bile Türk hakimiyetine geçen bölgelerde kısa bir süre sonra hristiyan nüfusun şehirlerde toplanmaya başlaması, iktisadî hayatın canlılığına, ticarî hayatın geliştiğine delâlet eder. Bu da devletin refah sağladığı anlamına gelir.

7 — Osmanlı İmparatorluğu'nda Türkler ve Ermeniler uzun süre mutlu bir ortak yaşama malik olmuşlar, devlet ve müslüman halk kendilerine karşı güven göstermiştir. Yüksek saray ve devlet memuriyetlerine Ermeniler de getirilmişlerdir. Bazı sultanlar Ermeni sanatkârlara resimlerini yaptırmışlardır (Günsel Renda, **Batılılaşma döneminde Türk Resim Sanatı, 1700-1850.** Hacettepe Üniversitesi yayını, Ankara 1977, s. 187).

8 — Zaman zaman dış tesirlerle bazı ermeniler ayaklanmaya teşebbüs etmişlerse de, 19. yüzyıla kadar etkisiz kalmışlardır.

9 — Ayastefanos ve Berlin andlaşmalarından (1878) sonra bir Ermeni sorunu ortaya çıkması, Ermenilerin devlet içerisinde o tarihlerde arta kalmış tek hristiyan unsur olmasındandır. Bunların Osmanlı Devleti toprakları içerisinde hiç bir zaman çoğunlukta bulundukları bir bölge de olmamıştır. 16. yüzyılda, Haçlı Seferleri sırasında Ermenilerin yerleşip sonradan bir küçük krallık tesis ettikleri yerlerde bile nüfus yüzdeleri % 5 civarında olmuştur.

10 — 19. yüzyılda Osmanlı Devleti toprakları dışında kurulup sonradan Anadolu'nun bir çok şehirlerinde ve İstanbul'da örgütlenen cemiyetleri ihtilâlci, aşırı sol ideolojili teşekküllerdir. Kurucularının bazıları (Hunçak cemiyetinin kurucuları gibi) hiç Türkiye'yi görmemiş, Rusya'dan İsviçre'ye gelme zengin Ermeni çocuklarıdır.

11 — Osmanlı Devleti içerisinde yayılan, örgütlenen cemiyetler eylemlerle, isyanlarla dünya milletlerinin dikkatini çekmeye çabalamışlar, kendi dindaşlarını, kendi kavimlerine mensup olanları düşünmemişlerdir.

12 — Anadolu'da ihtilâlci ermeni militanlarının sebep oldukları isyanlar devletçe bastırıldığında, dünyaya bunu bir Ermeni soykırımı diye ilân etmişler, dindaş olduklarından, başkalarını inandırmışlardır.

13 — İstanbul'da ermenilerin neden oldukları bir çok eylem büyük devletlerin müdahalesi ile, suçlularının yurt dışına serbestçe gitmelerinin sağlanması ile, adeta mükâfatlandırılmış, failler başka eylemler için teşvik edilmişlerdir.

14 — Devlet kuvvetlerinin, yabancı devletlerin araya girmesi sonucu seyirci kaldıkları bazı eylemlerde, halk müdahale etmek zorunluluğunu duymuştur. Bu durum, sonraları çoğunluğu teşkil eden halkın Ermenilere karşı güvensizlik ve hoşnutsuzluk duymasına sebep olmuştur.

15 — Birinci Dünya Harbi'nde Osmanlı Devleti idarecileri Ermenilerin devlet aleyhdarı faaliyetlerinden, ordunun gerilerine çeteler kurup baskınlar düzenlemelerinden dolayı sınıra yakın bölgelerle, deniz kıyılarına civar kısımlardaki Ermenileri cephelerden uzak kesimlere göçe mecbur kalmışlardır. Bu duruma müttefik devletlerin İstanbul'daki temsilcileri de

hak vermekten kendilerini alamamışlardır.

16 — Bu göç sırasında vuku bulan olayların faillerine sonradan divan-ı harpler kurularak cezalar verilmiştir. Bu da devlet adamlarının soykırımı niyetinde olmadıklarının en açık kanıtıdır.

17 — Anadolu'da 1893'te 676.000 civarında, 1914'te bir milyonun üzerinde Ermeni nüfus olmuştur. Bunların ne derecede serbest olduklarını, yurdun diledikleri yerlerinde ihtilâlci örgütler kurabilmeleri, eylemcilerinin elleri kolları serbest yurt dışına gidebilmeleri en açık şekilde gösterir.

18 — Ermeni vatandaşlardan bazılarının anarşik, devlet ve ülke aleyhdarı faaliyetleri yanında, bir kısım Ermeniler de çeşitli sanat dallarında Türk Kültürü'nü benimsediklerini, bu kültüre katkıda bulunmak istediklerini kanıtlamışlardır.

19 — İstiklâl Harbi sırasında Doğu Anadolu'da Kars yöresinde Ermenilerin giriştikleri kanlı olaylar, Türk ordusunun müdahalesine yol açmış, Birinci Dünya Harbi'nin son senesinde de olduğu gibi, yurtdaşlarını onların kanlı ellerinden kurtarmıştır.

20 — Anadolu'da kurulmasına girişilen ilk Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri'nden birisinin Erzurum'lular tarafından 1919 senesinin hemen başlarında İstanbul'da meydana getirilişi, Ermenilerin bu bölge halkına karşı işledikleri cinayetlerin korkusundandır. Burada bir Ermeni Devleti kurulması istenmesi, onların tüylerini ürpertmeye kâfi gelmiştir.

21 — Cumhuriyet devrinde Türkiye'de bir Ermeni Sorunu yaratılmak istenmemesi, bu acı hatıraların deşilmemesi arzusundan doğmuştur.

22 — Cumhuriyet Türkiyesi'nde, Ermeni vatandaşlar da, herkes gibi eşit muamele görmüşler, hatta bazı alanlarda Türklere nazaran imtiyazlı bile ol-

muşlardır. Medreseler kapatılmış, okullarda dinî eğitim yasaklanmış, fakat hristiyanlar bundan ayrı tutulmuşlar, onların okullarında dinî eğitim devam etmiştir.

23 — Cumhuriyet Türkiyesi'nde Ermeni vatandaşlar sanat ve bilim alanlarında — eskiden de olduğu gibi — memlekete hizmete devam etmişler, üniversitelerde, fakültelerde akademik ünvanlar almışlardır. Toplum hayatının vazgeçilmez birer parçası olmuşlardır.

24 — Geçen yüzyıl sonlarından itibaren 1920'li yıllara kadar ermeni tedhiş ve ihtilâl örgütlerinin, Anadolu'nun bir kısmını başka bir devlete peşkeş çekmek için, sürdürdükleri eylemler hiç bir sonuca varamamıştır, bu da bugünkilerin de aynı şekilde nihayete ereceğine en açık bir ibrettir.

25 — Türkiye Cumhuriyeti'nin hiç kimseye verebileceği bir karış toprağı yoktur. Bu ülkede oturan insanlar, bin yıldır ortak bir kadere inanmışlar, bağlanmışlar, aralarında müşterek bir tarih, gelenek, kültür ve ülkü birliği meydana gelmiştir. Bu ortak noktalar hepsinin aynı soydan geldiğine, ayrı din gruplarına mensup olsalar da, birlikte mutluluk içerisinde yaşayabildiklerine, kaderde ve kıvançta bir olduklarına işaret etmektedir.

26 — Yeryüzünde Türkiye ve Türkler aleyhine eylemlere girişmiş, hiç Türkiye'yi veya Türkleri görmemiş Ermeniler olduğu gibi, Türkiye'yi ve Türkleri tanıyıp onları seven, hatta kendi özdillerini bile bilmeyen Ermeniler bulunduğuna bu satırların yazarı, bizzat 28 yıl önce Santa Barbara'da şahit olmuştur. Bu da kanlı cinayetlerin bugünkü faillerinin ne denli beyinlerinin yanlış bilgilerle yıkandığını gösterir, niteliktedir (Santa Barbara, Amerika Birleşik Devlet-

leri'nde Los Angeles Başkonsolosumuz ve yardımcısının öldürüldüğü, yani on yıl önce ilk Ermeni cinayetlerinin başladığı şehirdir).

NOTLAR

Birinci Bölümün notları :

1. Son on yılda Türkiye'de Ermeniler hakkında yayınlanan kitaplara ait bir kaç örnek: Abdullah Yaman, **Ermeni meselesi ve Türkiye.** Otağ yayını, İstanbul 1973 (**Ermeni komitalarının âmâl ve harekât-ı ihtilâliyesi** adlı İstanbul'da 1916'da basılan eserin «Giriş» eklenen yeni harfli baskısıdır. Aynı kitabın kısaltılmış yeni bir yayını için bk. İsmet Parmaksızoğlu, **Ermeni komitelerinin ihtilâl hareketleri ve besledikleri emeller,** Ankara 1981), Zeki Başar. **Ermenilerden gördüklerimiz,** Atatürk Üniversitesi yayını, Ankara 1974; Altan Deliorman, **Türklere karşı Ermeni komitacıları,** İstanbul 1973 (ilâveli 3. baskı İstanbul 1980); **Ermeniler hakkında makaleler - derlemeler, 30 yıl armağanı,** Atatürk Üniversitesi yayını (tarihi yok); Mehmed Hocaoğlu, **Arşiv vesikalarıyla tarihte Ermeni mezâlimi ve Ermeniler,** İstanbul 1976; Neşide Kerem Demir, **Türkiye'nin Ermeni meselesi,** İstanbul 1976 (3. baskı İstanbul 1982); Ahmet Refik Altınay, hazırlayan: Yunus Zeyrek, **Kafkas yollarında,** Kültür Bakanlığı yayınlarından, Ankara 1981 (aynı isimle 1918'de İstanbul'da eski harflerle basılan kitabın sadeleştirilmişi); Cemal Anadol, **Tarihin ışığında Ermeni dosyası,** İstanbul 1982; A. Alper Gazigiray, **Osmanlılardan günümüze kadar vesikalarla Ermeni mezâlimi,** İstanbul 1982; Halil Kemal Türközü, **Osmanlı ve Sovyet belgeleriyle Ermeni mezâlimi,** Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü yayınlarından, Ankara 1982 (**İslâm ahalinin dûçâr oldukları mezâlim hakkında vesâike müstenid malûmât,** İstanbul 1918'den faydalanarak yeni baskı). Ayrıca bk. Türkkaya Ataöv, **Ermeni sorunu: Bibliyografya,** Siyasal Bilgiler Fakültesi yayını, Ankara 1981.
2. Türk Tarih Kurumu yayınlarından, Ankara 1982.

3. Türk Tarih Kurumu yayınlarından, Ankara 1983 (İkinci baskının sonunda endeks de vardır).
4. **Milliyet**, 1 Nisan 1983 tarihli nüsha ve onu takip edenler.
5. **Cumhuriyet**, 1 Nisan 1983 tarihli nüsha ve takip edenler.
6. **Milliyet**, «Ermeni dosyası» başlıklı 3 Temmuz 1981 ve onu takip eden sayılarda yer alan makaleler.
7. Fahri Belen, **20. yüzyılda Osmanlı Devleti**, İstanbul 1973, s. 349.
8. Atatürk'ün sözlerinin derlenerek iyi öğrenilmesinin Atatürk'ü ve fikirlerini gençlerin benimsemelerine yardım edeceğine şüphe yoktur. Bununla beraber, Millî Mücadele'yi Atatürk'ün hangi şartlarda ve nasıl teşkilâtlandırdığının da gerçek hüviyeti ile anlaşılmasının, onun ve eserinin daha da iyi anlaşılmasına yardımcı olacağı, hatta bunlarsız Atatürk'ün anlaşılamayacağı kanısındayız. Atatürk'ün daha Haziran 1919'da yani Anadolu'ya geçişinden bir az sonra, Emir Faysal ile gizli anlaşma yaptığına dair İngiliz belgeleri vardır (Bilâl N. Şimşir, **İngiliz Belgelerinde Atatürk**, 1919-1938, Türk Tarih Kurumu yayını, I (Nisan 1919 - Mart 1920), Ankara 1973. s. 79). Bilindiği üzere, Emir Faysal, Mekke Şerifi Hüseyin'in üçüncü oğludur. İstanbul'da okumuş. Türk ordusunda hizmet etmiş, 1916'da babası ile birlikte isyan ederek İngilizlerin hizmetinde bulunmuş, Mart 1920'de Suriye Millî Meclisi tarafından kral ilân edilmiş, fakat General Gouraud kumandasındaki Fransız ordusu tarafından Temmuz 1920'de makamından atılmış, 1921'de İngilizlerin desteği ile Irak kralı olmuştur.

   Mustafa Kemal Paşa ile Emir Faysal arasında yapıldığı söylenen anlaşmanın sonradan yalnış haberlere dayandığı anlaşılmıştır (Salâhi R. Sonyel, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika**, Ankara 1973, I, 190).

   Bununla beraber, Halep ve Şam'da Mustafa Kemal Paşa'nın hedeflerini belirten broşürler dağıtılması (Bilâl N. Şimşir, **aynı eser**, I, 177, 262), Mustafa Kemal Paşa'nın Avrupa'nın bazı şehirlerinde temsilcilerinin bulunduğuna dair yine İngiliz belgeleri (B.N. Şimşir, **aynı eser**, II (Ankara 1975, 276) dikkat çekmekte, Atatürk'ün bu faaliyetleri hayrete şayan bulunmaktadır.
9. **Atatürk'ün millî dış politikası (Millî Mücadele dönemine ait 100 belge), 1919-1923**, Kültür Bakanlığı yayını, Ankara 1981, I, 223 (Kısaltma: **AMDP**).

10. **AMDP**, I, 227.
11. **AMDP**, I, 235.
12. İsmail Soysal, **Türkiye'nin siyasal andlaşmaları.** Türk Tarih Kurumu yayını, Ankara 1983, I (1920-1945), 16-23.
13. **AMDP**, I, 227.
14. **AMDP**, I, 235.
15. **AMDP**, I, 227.
16. **AMDP**, I, 235.
17. **Ermeni dosyası**, s. 154-168.
18. Nejat Göyünç. «Muzafferüddin Şah ve II. Abdülhamid devrinde Türk - İran dostluk tezahürleri», **İran Şehinşahlığının 2500. Kuruluş yıldönümüne Armağan**, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1971, s. 160.
19. Österreichisches Haus - Hof - und Staatsarchiv, Politisches Archiv, (kısaltma: HH, PA), XII, 463.
20. HH, PA, XII, 463.
21. HH, Gesamt Archiv, Konstantinopel, 413, K3.
22. HH, Gesamt Archiv, Konst. 413 «**Unruhen in Cospel**» (İstanbul'da huzursuzluk).
23. HH, Gesamt Archiv, 414, Trabzon, 16, 22, 28, 12. 1904 tarihli Avusturya'nın Trabzon'daki temsilcisi Baron Miske'den İstanbul'daki Büyükelçi Calice'e raporlar.
24. HH, Gesamt Archiv, 414, Herzfeld'ten Calice'e.
25. Johannes Lepsius (yayınlayan), **Deutschland und Armenien 1914 - 1918**, Potsdam 1919, s. 59, 38 sayılı belge (İstanbul'daki Alman Büyükelçisi Wangenheim'in 30 Nisan 1915 tarihli kendi Başbakanı Hollweg'e raporu).
26. Johannes Lepsius, **aynı eser**, s. 65, 46 numaralı belge.
27. Johannes Lepsius, **aynı eser**, s. 72, 56 numaralı belge.
28. Bu belge Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi**, Türk Tarih Kurumu yayını, Ankara 1957, III/3, s. 37 vd.'da kısmen yayınlanmış olduğu gibi, Kâmuran Gürün' (**aynı eser, s. 213** vd.)'de buradan faydalanmıştır. Kanımızca bu gibi çok önemli belgelerin tam metinlerinin tıpkıbasımı ile birlikte yayınlanmasında fayda vardır. «**Bâb-ı âli Dahiliye Nezareti İskân-ı aşâir ve muhacirîn Müdüriyeti, Hususi 270.**»
29. Ceyhân nehri ile Beylân arasında uzanan Gâvur Dağı'na bir zamanlar Bereket Dağı anlamına «Cebel-i Bereket» denilirdi (Cevdet Paşa, **Tezâkir**, yayınlayan: M. Cavid Baysun, Türk

Tarih Kurumu yayını, Ankara 1963, III, s. 108, 240). Cumhuriyetin ilk yıllarında da bu yörede Osmaniye, Dörtyol ve Payas'ı kapsayan vilâyete «Cebel-i Bereket vilâyeti» denilirdi.

30. Cisr-i Şagûr, Halep'in güney-batısında küçük bir kasaba ve kaza merkezi idi (Cevdet Paşa, **aynı eser**, III, s. 222 ve 246).
31. Zor da Halep vilâyetine bağlı bir sancak olup merkezi Fırat boyundaki Deyr kasabası idi.
32. Joseph Pomiankowski, **Der Zusammenbruch des Ottomanischen Reiches. Erinnerungen an die Türkei aus der Zeit des Weltkrieges**, Zürich, Leipzig, Wien 1928, s. 159.
33. J. Pomiankowski, **aynı eser**, s. 160.
34. BA, Dahiliye Nezareti İskân-ı aşâir ve Muhacirîn Müdiriyeti, Husûsî 270. Bu olayla ilgili İngiliz Arşivlerinde bulunan Türkçe belgeler ile onların İngilizce resmî tercümeleri için bk. Selâhi R. Sonyel, «Tehcir ve «kırımlar» konusunda, Ermeni propagandası hristiyanlık dünyasını nasıl aldattı», **Belleten**, XLI, 138 - 142; aynı yazının İngilizcesi için bk. «How Armenian Propaganda Nurtured a Gullible Christian World in Connection with the Deportations and 'Massacres», **Belleten**, XLI, 158 - 163. Ayrıca aynı konuda bk. Salâhi R. Sonyel, «Yeni belgelerin ışığı altında Ermeni tehcirleri», **Belleten**, XXXVI, 31-49, aynı makalenin İngilizcesi: «Armenian Deportations: A Re-Appraisal in the light of new Documents», **Belleten**, XXXVI, 51-69.
35. Başbakanlık Arşivi, Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umûmiye Müdüriyeti, umumî 14177, hususi 27. Dahiliye Nazırı Tal'ât imzalı.
36. Kâmuran Gürün, **aynı eser**, s. 221-222. Bilgi Dahiliye Nezareti'nin 42746/146 sayılı yazısına dayanmaktadır. Yer: H.E. Karton 178, Dosya 23 olarak gösterilmektedir.
37. **Vossische Zeitung**, 12 Haziran 1921 Pazar sayısı, s. 21.
38. Yeni bir baskı için bk. **Kafkas yollarında**, yay, haz. Yunus Zeybek, Ankara 1981.
39. Resimli eserlere örnek: **Documents relatifs aux Atrocités commises par les Arméniens sur la population musulmane**, Publication du Congrès National, Constantinople 1919; **Ermeni âmâl ve harekât-ı ihtilâliyyesi, tesâvir ve vesâik**, Ahmed İhsan Matbaası, İstanbul (tarihsiz), (resimlerin altı Türkçe'den başka Almanca, Fransızca ve İngilizce açıklamalıdır); resimsiz, fakat Ermeni mezâlimi hakkında örnekler: **Aspirations et agissement révolutionnaires des comités Arméniens avant**

et après la proclamation de la constitution ottomane, İstanbul 1917; Kara Schemsi, **Turcs et arméniens devant l'histoire, Nouveaux témoignages russes et turcs sur les atrocités arméniennes de 1914 à 1918**, Genève 1919; **Vérité sur le mouvement révolutionnaire arménien et les mesures gouvernementales**, Constantinople 1916; **Journal de guerre du deuxième régiment d'Artillerie de fortresse russe d'Erzéroum depuis sa formation jusqu'à la reprise de la ville par les Turcs le 12 Mars 1918, traduit du manuscrit original russe**, (İstanbul) 1919; **Notes d'un officier supérieure russe sur les atrocités d'Erzéroum, traduit du manuscrit original russe**, (İstanbul) 1919. Bu yayınlardan 1 numaralı notta bahis konusu edilen kitapların bazılarında faydalanılmıştır. Ayrıca Cemal Paşa'nın **Hatıralar** (tamamlayan ve düzenleyen: Behçet Cemal, Çağdaş yayınları, İstanbul 1977; Almanca çeviri: **Erinnerungen eines türkischen Staatsmannes**, Drei Masken Verlag, München 1922)'nda da Ermeni meselesi dile getirilmektedir (bk. Türkçe metin, s. 404-465, Almanca metin, s. 313-388).

40. AMDP I, 152-154.
41. AMDP I, 174-178. Bu konuda **Askeri Tarih Belgeleri Dergisi**, yıl 31, sayı 81 (Aralık 1982) ve yıl 32, sayı 83 (Mart 1983)'te pek zengin belge fotoğrafları, bunların bugünkü imlâ ile yazılmış metinleri yayınlanmıştır.
42. Seçil Akgün, **General Harbord'un Anadolu gezisi ve (Ermeni meselesine dair) Raporu. Kurtuluş Savaşı başlangıcında**, Tercüman Tarih Yayınları, İstanbul 1981, s. 145.

İkinci Bölümün notları :

1. Musa Çadırcı, «1830 genel sayımına göre Ankara şehir merkezi nüfusu üzerinde bir araştırma», **Osmanlı Araştırmaları**, I, 109-111; ayrıca bk. Enver Ziya Karal, **Osmanlı İmparatorluğunda ilk nüfus sayımı 1831**, İstanbul 1943 (Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü yayınlarından).
2. Kemal H. Karpat, «Ottoman Population Records and the Census of 1881/82-1893», **International Journal of Middle East Studies** (kısaltma: **IJMES**), 9 (1978), s. 237-274; Stanford J. Shaw, «Ottoman Population Movements during the Last Years of the Empire, 1885-1914: Some Preliminary Remarks», **Osmanlı Araştırmaları**, I, 191-205.
3. Halil İnalcık, «The Policy of Mehmed II toward the Greek Population of Istanbul and the Byzantine Buildings of the

City», **The Ottoman Empire: Conquest, Organization and Economy**, Variorum Reprints, London 1978, VI, s. 238.

4. Halil İnalcık, **The Ottoman Empire, The Classical Age 1300-1600**, Weidenfeld and Nicolson, London 1973, s. 141.
5. Anton C. Schaendlinger, **Die Feldzugstagebücher des ersten und zweiten ungarischen Feldzugs Suleymans I.**, Beihefte zur **Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes**, Cild 8, Wien 1978, s. 50, metin 41.
6. Hrant D. Andreasyan, **Polonyalı Simeon'un seyahatnâmesi, 1609-1619**, İstanbul 1964, s. 100.
7. P.L. İncicyan, **Dört Kıta Coğrafyası**, Kısım I, **Asya Coğrafyası**, Venedik 1806, s. 352-354 (Ermenice metin Hrant D. Andreasyan tarafından özel olarak Türkçe'ye çevrilmiştir. Anısını saygı ile anmak borçtur)'ten naklen Nejat Göyünç, **XVI. yüzyılda Mardin Sancağı**, İstanbul 1969 (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yayınlarından), s. 78.
8. **Narrative of a Tour through Armenia, Kurdistan, Persia and Mesopotamia**, London 1840, II, 284.
9. Siirt ve Hısn-ı Keyfa'da **yahudiler**, Mardin ve çevresinde **süryâniler «erâmine»** veya **«gebrân»** arasında gösterilmektedir (Başbakanlık Arşivi, **Tapu-Tahrir Defteri** (kısaltma: **TD**) 998, s. 250, 260, 270, 277.
10. Nejat Göyünç, «Onaltıncı yüzyılda Ankara», **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, sayı 1 (1967), s. 71-75.
11. Tayyib Gökbilgin, «XVI. asır başlarında Kayseri şehri ve livası», **60. Doğum yılı münasebetiyle Zeki Velidi Togan'a Armağan**, İstanbul 1950-1955, s. 93-108; Ronald C. Jennings, «Urban Population in Anatolia in the Sixteenth Century: A Study of Kayseri, Karaman, Amasya, Trabzon, and Erzurum», **IJMES**, 7 (1976), s. 27-34.
12. Ronald C. Jennings, **aynı eser**, s. 37-42.
13. Nejat Göyünç, «XVI. yüzyılda Güney-Doğu Anadolu'nun ekonomik durumu», **Türkiye İktisat Tarihi Semineri, Metinler-Tartışmalar**, Ankara 1973, s. 77-78.
14. Nejat Göyünç, **aynı eser**, s. 73-75.
15. Yusuf Halaçoğlu, «Tapu-Tahrir Defterlerine göre XVI. yüzyılın ilk yarısında Sis sancağı», **Tarih Dergisi**, 32 (1979), s. 87; Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü, Kuyudu Kadime, **Tahrir Defteri**, no. 150, s. 13-14.
16. Zeki Arıkan, **XV-XVI. yüzyıllarda Hamit Sancağı**, basılmamış doçentlik tezi, Bornova 1982, s. 61.

17. Nejat Göyünç, «Hâne deyimi hakkında», **Tarih Dergisi**, sayı 32 (1979), s. 331-348.
18. **TD** 150, v. 35a-b, 36a.
19. Nejat Göyünç, «XVI. yüzyılda Güney-Doğu Anadolu'nun ekonomik durumu», s. 74.
20. Nejat Göyünç, «Onaltıncı yüzyılda Ankara», s. 73.
21. Ronald C. Jennings, **aynı eser**, s. 31.
22. Ronald C. Jennings, **aynı eser**, s. 38.
23. Zeki Arıkan, **aynı eser**, s. 78-79.
24. **TD** 150, v. 13b-14a.
25. **TD** 150, v. 35a-b, 36a.
26. Hansgerd Hellenkemper, **Burgen der Kreuzritterzeit in der Grafschaft Edessa und im Königreich Kleinarmenien**, Bonn 1976, Geographica Historica 1, Rudolf Habelt Verlag, s. 217-223. Bu kitaptan faydalanmamı sağlayan kıymetli arkadaşım Prof. Dr. Semavi Eyice'ye müteşekkirim.
27. **TD** 64, s. 394-396.
28. **TD** 64, s. 461-462.
29. **TD** 64, s. 508-510.
30. **TD** 64, s. 535-37.
31. Franz Babinger, **Hans Dernschwam's Tagebuch einer Reise nach Konstantinopel und Kleinasien** (1553/55), München ve Leipzig 1923, s. 52, 79 ve 107.
32. Janos Eckmann, «Die karamanische Literatur», **Philologiae Turcicae Fundamenta**, yayınlayanlar: Louis Bazin, Alessio Bombaci, Jean Deny, Tayyib Gökbilgin, Fahir İz, Helmuth Scheel, Pertev Naili Boratav, Franz Steiner Verlag, Wiesbaden 1965, s. 820.
33. Cami (Baykurt), **Osmanlı ülkesinde hıristiyan Türkler ve Bizans İmparatorluğu'na dahil olan Türâni akvâm**, İstanbul 1338 (1922); Mükrimin Halil Yınanç, **Türkiye Tarihi Selçuklular devri, I. Anadolu'nun fethi**, İstanbul 1944, s. 167-168; Nejat Göyünç, «Onaltıncı yüzyılda Ankara», s. 74.
34. Janos Eckmann, **aynı eser**, s. 820.
35. Mahmut H. Şakiroğlu, «Sévérien Salaville - Eugène Dalleggio, **Karamanlidika. Bibliographie analytique d'ouvrages en langue turque imprimés en caractères grecs, III, 1866-1900**, Athènes 1974» in tanıtma yazısı. **Belleten**, XXXVIII (1974), s. 757-765.
36. Bu, hıristiyan olup Türkçe adlar taşıyanlar hakkında Ronald C. Jennings (**aynı eser**, 34) bir kaç ihtimal ileri sürer, fakat karar vermez: 1) Türk kökenli olmak, 2) çok eski devirlerde

Türkleşmiş hıristiyan ahali, 3) hıristiyan Türkler ile Türk dostu Rum veya Ermenilerin evlenmelerinden doğanlar. Buna mukabil Gyula Moravcsik (**Byzantinoturcica**, ,Berlin 1958 II, index) Bizans hizmetindeki Türklerin soyundan olduklarına inanır. Janos Eckmann (**aynı eser**, s. 820) bunların Türk kökenli olduğuna kesin olarak inanmaktadır. Ayrıca bk. Spiros Vryonis, **The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor**, Berkeley 1971, s. 448-462.

37. Başbakanlık Arşivi, **Mühimme Defteri**, no. 3, s. 71-72.
38. Başbakanlık Arşivi, **Mühimme Defteri**, no. 6, s. 464.
39. Ergani'de bir de kale bulunmaktadır, 40'ı muhafız, 42'si **azab** (yardımcı) askeri, dizdar (kale kumandanı)'ı bulunmaktadır (**TD** 998, s. 111). Şehirdeki islâm nüfus hesaplanırken dizdar ve muhafız veya azab askerler ile diğer görevlileri de nazar-ı dikkate almak gerekir. Durum diğer şehirler için de aynıdır.
40. Kigı'da da bir kale ve dizdarı, 36 muhafız askeri vardır (**TD** 998, s. 159).
41. Harput kalesinde de dizdar, 42'şer muhafız ve azab asker bulunmaktadır (**TD** 998, s. 189).
42. Urfa kalesindeki muhafızlar 33, azablar 24 adettir (**TD** 998, s. 217).
43. Hısn-ı Keyfa kalesinin diğerlerinden daha büyük olduğu içerisindeki muhafızların 283, azabların 155 kişi olmasından anlaşılmaktadır (**TD** 998, s. 268).
44. Siirt kalesinde de 44 muhafız asker vardı (**TD** 998, s. 277).
45. Nejat Göyünç, **XVI. yüzyılda Mardin Sancağı**, s. 83.
46. Ayas'ta 13. yüzyıl ortalarında ilk ermeni kilise yönetimi (bişofluk) kurulmuştur. Ortaçağlarda büyük bir ticaret limanı ve merkezi idi. 1322'de Türkmenlerle desteklenen Memlûk kuvvetleri tarafından alınmış, daha sonra da Osmanlı-Türklerine bağlanmıştır (Hansgerd Hellenkemper, **aynı eser**, s. 154-164.
47. Gülek kalesi'nin 12. yüzyıl ortalarında yapıldığı tahmin edilmektedir. Guglag adını taşıyan bu ermeni kalesi 14. yüzyılın ikinci yarısında Türklerin eline geçmiştir (Hansgerd Hellenkemper, **aynı eser**, s. 225-227).
48. **TD** 998, s. 334'te Karaisalı kazasında üç kale ismi kaydedilmiştir. «**Cemâât-i ermeniyân-ı kale**» kaydı bu kaleler halkının ermeni olduğunu ortaya koymaktadır. Bunlar kaleleri koruduklarından bir kısım vergilerden muaf tutulmuşlardır. Bu kalelerden ikisinin ismi Parsbit ve En-nahşâ (ya-

zılışı: el-nahşâ) olarak okunabilmektedir. Hellenkemper (**aynı eser**, s. 224-225) Anahşa kalesinden bahs etmekte, hatta bu kalenin bir planını da vermektedir (84 no.lu levha). Bugün Çakıt kalesi adını taşıyan bu tarihî kaleyi Ali Rıza Yalkın «İlmî bir gezi ve Annaşa kalesi» (**Görüşler**, 18 Mayıs 1939, s. 18-22) adlı makalesinde gördüğünü yazmaktaymış (Hellerkemper, **aynı eser**, s. 225). El-nahşâ yazılışı En-nahşa veya An-nahşa okunur. Burada 1523'te 45 vergi mükellefi kayıtlıdır (**TD** 998, s. 334), yaklaşık 225 kişi eder. Ayrıca kalenin Türk dizdarı da vardır, bu da onun yanında bir miktar asker bulunacağını gösterir (Bk. Üçüncü Bölüm, Osmanlı idaresinde Ermeniler kısmı).

Parsbit şeklinde okunabilen eski Partzerpert olmalıdır. Bazı araştırıcılar tarafından ismi Bars-bırt veya Parsî-bit şeklinde de okunmuş olan (Yusuf Halaçoğlu, **aynı eser**, s. 834) bu kalenin yeri kesin olarak belli değildir. 1543'te burada 44 ermeni vergi mükellefi vardı (**TD** 998, s. 334), yaklaşık 220 kişi kadar eder.

İsmi iyi okunamıyan yine aynı yöredeki üçüncü kalede de 23 hâne ve 7 mücerred kayıtlı idi (**TD** 998, s. 334).

49. Zeytun'da 15 de keşiş kayıtlıdır. Kalesi de vardı.
50. Furnus'ta da 16 keşiş vardı. Burada bir de kale olduğu anlaşılmaktadır.
51. Bu tarihte Maraş livası (sancağı) Zülkadriye vilâyetine bağlı idi.
52. Nejat Göyünç, «Kanunî devrinde Malatya şehri», **VII. Türk Tarih Kongresi, Bildiriler**, Ankara 1975, Türk Tarih Kurumu yayını, s. 653. 1560 tarihlerinde Malatya şehri (bugün: Eski Malatya denilen küçük kasaba)'nde nüfus 8.700 civarındadır (Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi, Kuyudu kadime, **TD**156). 1530 tarihli Başbakanlık Arşivi'nde bulunan defter (**TD**408) eksiktir. Onun için bir karşılaştırma yapmak mümkün olmamıştır.
53. Ronald C. Jennings, **aynı eser**, s. 47-48; Dündâr Aydın, «Erzurum şehri'nin Osmanlı fethini müteakip yeniden imarı, iskânı ve ilk sakinler», **Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi**, Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yayını, cilt 1, sayı 1 (Erzurum 1970), s. 101-114.
54. Ronald C. Jennings, **aynı eser**, s. 43; Heath W. Lowry, **Trabzon şehrinin islâmlaşma ve Türkleşmesi, 1461-1583**, Boğaziçi Üniversitesi yayınlarından, İstanbul 1981.

55. Ronald C. Jennings, **aynı eser**, s. 37-38.
56. Ronald C. Jennnigs, **aynı eser**, s. 29.
57. Ömer Lutfi Barkan, «Osmanlı İmparatorluğu'nda bir iskân ve kolonizasyon metodu olarak sürgünler», **İktisat Fakültesi Mecmuası**. XIII, 56-79, XV, 209-237.
58. Nejat Göyünç, «XVI. yüzyılda Güney-Doğu Anadolu'nun ekonomik durumu», s. 74.
59. Ronald C. Jennings, **aynı eser**, s. 32.
60. Nejat Göyünç, «Onaltıncı yüzyılın ilk yarısında Diyarbekir», **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, sayı 7 (1968), s. 76-80.
61. M. Tayyib Gökbilgin, «Sivas» maddesi, **İA**, X, 573. Yukarıdaki metinde bahis konusu yabancı seyyahların eserlerinin isimleri için de aynı makalenin bibliyografya kısmına bakınız (s. 577).
    James Brant'ın «Journey through a part of Armenia and Asia Minor, in the year 1835» adlı makalesi **Journal of the Royal Geographical Society of London.** VI (1836), s. 187-223'te yayınlanmıştır. Alıntı s. 214'tendir.
62. Kemal H. Karpat, **aynı eser**, s. 258-274; Tessa Hofmann, «Die «armenische Frage» auf dem Berliner Kongress aus sowjetarmenischer Sicht», **Südost-Forschungen**, XXXIX, 1980, s. 220-226; Stanford J. Shaw, **aynı eser**, s. 197-205; Kâmuran Gürün, **aynı eser**, s. 93-103.
63. Halil Inalcık, İstanbul, **EI²**. IV, 238-241.
64. Kemal H. Karpat, **aynı eser**, gösterilen yer; S.J. Shaw, **aynı eser**, gösterilen yer.
65. Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü, Kuyudu Kadime kısmı, **TD** 143, v. 8b-30a (defter 990/1581 tarihlidir). Kastamonu halkı hep Türk olduğundan Kâtip Çelebi ünlü eseri **Cihannümâ** (İbrahim Müteferrika neşri, s. 648)'da burasını «**Türkmenlerin kalesi**» olarak niteler. 19. yüzyılın başlarında Kastamonu'ya gelen John MacDonald Kinneir (**Journey through Asia Minor, Armenia and Koordistan**, London 1818, s. 28 vd.) burada 12 000 müslüman nüfusa karşılık ancak 40 kadar Ermeni ailesi ve 300 kadar Rum bulunduğunu yazar (Besim Darkot, «Kastamonu», **İA**, VI, 301). Taşköprü için bk. Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyudu Kadime Arşivi, **TD** 327, s. 268-272 (defter 968/1560 tarihlidir).
66. Kemal H. Karpat, **aynı eser**, s. 237-274.
67. Stanford J. Shaw, **aynı eser**, s. 191-205.
68. Paul C. Helmreich, **From Paris to Sèvres. The Partition of**

the Ottoman Empire at the Peace Conference of 1919-1920, Ohio State University Press, Columbus 1974, s. 46-51.

Üçüncü Bölümün notları

1. Louise Nalbandian, **aynı eser,** s. 6-7.
2. V. Minorksy, «Meyyâfarikin» maddesi, **İA,** VIII, 196, 200.
3. Yuluğ Tekin Kurat, **Henry Layard'ın İstanbul elçiliği, 1877-1880,** Ankara 1968.
4. Austen Henry Layard, **Auf der Suche nach Ninive,** yeni açıklamalarla yayına hazırlayan: Hartmut Schmökel, München 1965, s. 42-43.
5. Boris Pjotrowski, **Urartu,** Almanca tercüme ve notlar: Gerhard Doerfer, Archaelogia Mundi, Die grossen Kulturen der Welt serisi, Wilhelm Heyne yayınevi, München 1980, s. 42-43.
6. Boris Pjotrowski, **aynı eser,** s. 52.
7. Gernot Wilhelm, **Grundzüge der Geschichte und Kultur der Hurriten,** Darmstadt 1982, Wissenschaftliche Buchgesellschaft yayını, s. 58.
8. Afif Erzen, **Eastern Anatolia and Urartians,** İstanbul 1979.
9. Hakkı Dursun Yıldız, «Abbasîler devrinde Türk kumandanları, I. Boga el-kebîr et-Türkî», **Türk Kültürü Araştırmaları,** Ankara 1965, II, 195-203.
10. İbrahim Kafesoğlu, «Doğu Anadolu'ya ilk Selçuklu akını ve tarihî ehemmiyeti», **Fuad Köprülü Armağanı, Mélanges Fuad Köprülü,** İstanbul 1953, s. 264-265.
11. İbrahim Kafesoğlu, **aynı eser,** s. 272. Göçen nüfus, kadın ve çocuklar hariç, 14.000 kişi olarak gösterilmektedir.
12. Streck-Mükrimin Halil Yınanç, «Ermeniye» maddesi, **İA,** IV, 320-321.
13. Louise Nalbandian, **aynı eser,** s. 14.
13. Mükrimin Halil Yınanç, **Türkiye Tarihi Selçuklular devri, I, Anadolu'nun fethi,** İstanbul 1944, s. 59.
15. Louise Nalbandian, **aynı eser,** s. 14.
16. Steven Runciman, **Geschichte der Kreuzzüge,** Almanca tercüme: Peter de Mendelssohn, München 1957, Beck yayınevi, I, 73-71.
17. Mükrimin Halil Yınanç, **aynı eser,** s. 121-122.
18. Steven Runciman, **aynı eser,** I, 185-187.
19. Aynı yazar, **aynı eser,** I, 186.
20. Louise Nalbandian, **aynı eser,** s. 15.
21. Osman Turan, **Selçuklular zamanında Türkiye,** İstanbul 1971,

s. 312-316, 342-347, 442, 274.

22. Elimizdeki Tahrir Defterleri Başbakanlık Arşivi'nde bulunan **TD64** ve **TD998**'dir. Bunlardan birincisi 1518, ikincisi 1523 senesine ait verileri ihtiva etmektedir. Nüfus artış yüzdesinin hesaplanmasında «**hâne**» nüfusu 5 olarak kabul edilmiş, «**mücerred** (bekâr)» olanlar eklenmiş, yüzde hesapları bu toplama göre yapılmıştır.
23. **TD64**, s. 673, **TD998**, s. 92.
24. **TD64**, s. 508-510, **TD998**, s. 115.
25. **TD64**, s. 535-537, **TD998**, s. 104.
26. **TD64**, s. 614, **TD998**, s. 179.
27. **TD64**, s. 387, **TD998**, s. 217, 226.
28. **TD64**, s. 461, **TD998**, s. 130.
29. Ronald C. Jennings, **aynı eser**, s. 30.
30. Eremya Çelebi Kömürcüyan, **İstanbul Tarihi, XVII. asırda İstanbul**, tercüme ve notlar: Hrand D. Andreasyan, İstanbul 1952, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yayınlarından, s. 3 ve 80; Sulu Manastır için bak. Franz Babinger, «Ein Besitzstreit um Sulu Manastır», **Festschrift für Jan Rypka**, Prague 1956, s. 29-37.
31. Eremya Çelebi Kömürcüyan, **aynı eser**, s. 81 (H. Andreasyan'ın notları).
32. Helmuth von Moltke, **Briefe über Zustände und Begebenheiten in der Türkei aus den Jahren 1835 bis 1839**, 8. baskı, giriş ve notlar: Gustav Hirschfeld, Berlin 1917, s. 34.
33. Mehmed Süreyya, **Sicill-i Osmanî, The Ottoman National Biography**, İstanbul 1315 baskısının tıpkı basımı, Gregg International Publishers Limited, 1971, IV, 127.
34. Y. Çark, **Türk Devleti hizmetinde Ermeniler, 1453-1953**, İstanbul 1953, s. 47.
35. Y. Çark, **aynı eser**, s. 88.
36. Y. Çark, **aynı eser**, s. 65.
37. Y. Çark, **aynı eser**, s. 75.
38. Başbakanlık Arşivi, **Kâmil Kepeci tasnifi defterleri**, no. 1768, s. 104 b. «**Ovannes ermeni el-mültezim**».
39. Y. Çark, **aynı eser**, s. 129.
40. Barbaros Baykara «**Şirzi, Nefret Köprüsü**» (İstanbul 1974) adlı romanında 1914 yazında Eğin'de Türk-Ermeni komşu aileler arasına nasıl ve niçin düşmanlık sokulduğunu, bunun sonuncunda iki topluluğun karşılıklı biribirlerini nasıl boğazladıklarını tatlı bir üslûpla ve yaşanmış gibi anlatmaktadır.

Eğin 1518'de, yani bu havalinin Osmanlı yönetimine geçişinden hemen sonra Arapgir kazasına bağlı bir köy ve mirlivâ (sancakbeyi) hassı idi, nüfusu 1172 kişi kadardı (**TD64**, s. 676), 1523'de bu sayı 1077'ye düştü (**TD** 998, s. 93), yani % 8.1 oranında azaldı. Buna karşılık Eğin'de müslüman nüfus (1518'de: 14 hâne, 10 mücerred) % 682.5 oranında artmış (1523'te: 108 hâne, 7 mücerred), ermeni nüfus ise 1518'de 199 hâne, 97 mücerred iken 1523'te 92 hâne, 70 mücerred'e düşmüştü. % 48.4'lük bu azalış, köydeki ermenilerden yarıya yakınının daha büyük merkezlere göç etmiş olmaları şeklinde yorumlanabilir.

Eğin bugün Kemaliye adını taşımaktadır, bir kaza merkezidir.

41. «**hâne-i gebr mu'âf an rüsûm ve avârız ez an sebeb ki der kale-i Gülek hidmet kerde end** (hristiyan evli vergi mükellefleri Gülek kalesi'nde hizmet ettiklerinden vergilerden muaftır, şeklinde tercüme edilebilir), **TD998**, s. 383. Bununla beraber bunlar cizye vermektedirler. Bu hususta evli, bekâr ayırımı yapılmamaktadır, adam başına 42 akçe alınmaktadır (**TD998**, s. 376).

Çukurova'daki Ermeni krallığı zamanında Guglag denilen (Franklarda: Cogulat, Arapça'da: Kavlâk, Osmanlıca: Gülek) bu kale bir gümrük mahalli idi. 14. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bu kale Memlûk ve Türkmen hakimiyetine girmişti (Hansgerd Hellerkemper, **aynı eser**, s. 225-227). Buna rağmen 16. yüzyılda Osmanlı-Türklerinin denetiminde olan bu kalenin sakinlerinin yine ermeniler olduğu anlaşılmaktadır.

42. Bu kalelerde oturanlar hakkında da **TD998**, s. 334'te şöyle denilmektedir: «**mezkûrân kefere zikr olan kılâda sâkin olub hıfz itdükleri sebebden rüsûmdan ve gayriden muâfdırlar**».

43. BA, **Timar ve Zeâmet Defterleri**, no. 4, s. 427.

44. BA, **Mühimme Defteri**, no. 6, s. 464.

45. Louise Nalbandian, **aynı eser**, s. 19.

46. Louise Nalbandian, **aynı eser**, aynı yer.

47. BA, **Mühimme Defteri**, no. 5, s. 123.

48. BA, **Mühimme Defteri**, no. 6, s. 464.

49. 1644'de Kızlar ağası (Dârü's-saâde ağası) Sünbül ağa görevinden alındıktan sonra, Mısır'a gitmesi emr edilmişti. Bindiği kalyonda kıymetli mallar, 600 kadar yolcu vardı. Silâh-

sız olan bu yeni gemi Rodos'ta bir süre kaldıktan sonra, yoluna devam ederken, Girit'te üslenen Malta korsanlarının hücumuna uğradı, yolculardan çoğu öldürüldüler. Sultan İbrahim'in şehzadesinin de bir bebek olarak bu gemide olması gerekir. Cem Sultan olayı ne kadar büyük yankı yapmışsa, bu olay da o kadar ilgi uyandırmamış görünmektedir (İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi,** Ankara 1983, 3. baskı, III, 217). Bu olay Girit seferine sebep olmuştur.

50. Louise Nalbandian, **aynı eser,** s. 20-21 (H. Missak, **Le Père Ottoman 1644-1676,** Paris 1903'ten naklen).
51. Louise Nalbandian, **aynı eser,** s. 32-34. Abgar'ın oğlu Sultanşah adını taşımaktadır. Babası ile birlikte İtalya'ya gitmiş, orada kalmış, papa tarafından vaftiz edilerek Marcus Antoninus adını almış, Vatikan'da bir ermeni ilim adamı olarak çalışmıştır (L. Nalbandian, S. 192, not 15). Bu olay o tarihlerde ermenilerin millî hislerden ziyade dinî nedenlerle Türklere karşı harekete geçtiklerini ortaya koymaktadır. Bu hususta da özellikle Papalık kendilerine destek sağlamış, onları tahrik etmiştir.
52. Louise Nalbandian, **aynı eser,** s. 39 ve 51.
53. Aynı yazar, **aynı eser,** s. 53-54.
54. Esat Uras, **Tarihte Ermeniler ve Ermeni meselesi,** İstanbul 1976; 2. baskı, bak fihrist. Bu eserde bu nizamnâmenin tam metni vardır.
55. BA, **TD998,** s. 441.
56. Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyudu kadîme Arşivi, **TD101,** s. 181a ve 186a-b.
57. Esat Uras, **aynı eser,** s. 492.
58. Louise Nalbandian, **aynı eser,** s. 68.
59. M. Cavid Baysun, «Murad IV» maddesi, **İA,** VIII, 625.
60. **TD329,** s. 11. Belge **«el-hakîr Mehmed Said Hâlet et-tevkîî»** imzasını ve 11 Muharrem 1231 (13 Aralık 1815) tarihini taşımaktadır. Metindeki Halil Paşa'nın kimliği tesbit edilememiştir.
61. Louise Nalbandian, **aynı eser,** s. 68.
62. Kâmuran Gürün, **aynı eser,** s. 160.
68. Dündar Aydın, **aynı eser,** s. 101-114.
69. James Brant, **aynı eser,** s. 201.
70. Louise Nalbandian, **aynı eser,** s. 88; Kâmuran Gürün, **aynı eser,** s. 137-138.
71. Louise Nalbandian, **aynı eser,** s. 90-94.

72. Esat Uras, **aynı eser**, s. 256-266; Kâmûran Gürün, **aynı eser**, s. 115-116.
73. Louise Nalbandian, **aynı eser**, s. 94-95.
74. Bu olayların kısa bir özeti L. Nalbandian (s. 101) ve K. Gürün (s. 130)'de bulunmaktadır.
75. Louise Nalbandian, **aynı eser**, s. 104.
76. Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi**, Türk Tarihi Kurumu yayını, 2. Baskı, Ankara 1983, VIII, 136.
77. 15 Temmuz 1890 Pazar günü Hunçak cemiyeti üyelerinden bir gurubun Kumkapı'daki Ermeni kilisesine gelerek âyine müdahale ederek, içlerinden birisinin Ermeni ıslahâtı hakkında bir beyannâme okuması olayı, tarihe Kumkapı nümayişi olarak geçmiştir.

    Olay çıkaranların elebaşısı daha sonra Ermeni Patrikhânesi'ne giderek Türk armasını parçaladı. Patriki zorla alarak Yıldız Sarayı'na yürüyüşe geçtiler. Yolda askerler önlerini kesti. Meydana gelen çatışmada iki taraftan da ölenler oldu (Esat Uras, **aynı eser**, s. 463; Louise Nalbandian, **aynı eser**, s. 118-119; Kâmuran Gürün, **aynı eser**, s. 142-143). Suçlular yakalanıp çeşitli cezalara çarptırıldılar.
78. Kumkapı olayını hazırlayanlardan birisinin önce Atina'ya kaçıp, sonra Türkiye'ye gelip Sasun'da anarşik eylemlere başlaması, bölgede ermeniler ile müslüman halk arasında çatışma çıkartacak zemin yaratması sonucu Ağustos 1894'te başlayan hadiselere Sasun isyanı denir. Ermenilerin müslüman aşiretlere tecavüzü, onların mukabelesine yol açar, isyanı bastırmaya gelen askerlere ermeniler ateş açar. Sonuçta hükûmet kuvvetleri olayı bastırır (23 Ağustos 1894). Ayrıntılı bilgi için bk. Kâmuran Gürün, **aynı eser**, s. 147-149; Esat Uras, **aynı eser**, s. 471-472; Mehmed Hocaoğlu, **Arşiv vesikalarıyla Tarihte Ermeni mezâlimi ve Ermeniler**, İstanbul 1976, s. 200-205.
79. Hunçak gurubuna mensup kalabalık bir ermeni topluluğunun iki gün önceden haber verdikten sonra, 30 Eylül 1895'te yine Kumkapı'daki kilisede toplandıktan, Osmanlı idaresi aleyhinde bir süre konuştuktan, şikâyetlerde bulunduktan sonra, Bâb-ı âlî (şimdiki İstanbul Vilâyet binası)'ye yürüyüşe geçmeleri olayıdır. Kendilerine sadrazamın, dileklerini yazılı olarak göndermeleri, yürüyüşten vazgeçmeleri şeklindeki emrini getiren subayı şehit ederler. Büyük devletlerin müdahalesi ile II. Abdülhamid'in olayı yatıştırmak için askerî birlik kullan-

maktan cayması, halkı galeyana getirir. İstanbul bir kaç gün müslümanlarla ermeniler arasında kanlı olaylara sahne olur, hatta bu hadiseler Trabzon, Tekirdağı ve İzmit'e de yayılır (Enver Ziya Karal, **aynı eser**, VIII, 141-143; Kâmuran Gürün, **aynı eser**, s. 149-154; Louise Nalbandian, **aynı eser**, s. 122-125; Mehmed Hocaoğlu, **aynı eser**, s. 215-230; Esat Uras, **aynı eser**, 489-491).

80. Zeytun'da 18. yüzyılın sonlarından itibaren çeşitli olaylar çıkmıştı. 10 Ekim 1895'te de Zeytun yakınlarında Alabaş köyüne bir tahkikat için gelen iki jandarmayı ermeniler bir ağaca bağlayarak yakarlar. 24 Ekim'de de âsiler ve anarşistler ermeni köyleri ileri gelenleri, bir kaç papas ile beraber Zeytun'a gelirler, bir kaç saat görüşüp plan yaparlar. Türkleri esir alır, öldürürler. Bu olaya kadınlar bile katılır. İsyanın bastırılması sırasında ermeniler kendi ifadelerine göre, 20.000 kadar Türk'ü öldürmüşlerdir. Bunun 13.000'i askerdir (Olayı yaşayan, başlatan ve günlük tutan Aghasi adlı ermeninin **Zeitoun** adlı kitabının Fransızca tercümesinden naklen, Kâmuran Gürün, **aynı eser**, s. 159-160). Bu isyanı çıkartanlardan yakalananlar yabancı devletlerin (Rus, İtalyan, Fransız, İngiliz) Halep'teki konsoloslarının aracılığı ve baskısı üzerine serbest bırakılmış, sonra da Marsilya'ya gitmişlerdir.

81. Louise Nalbandian, **aynı eser**, s. 151-174.

82. Osmanlı Bankası 26 Ağustos 1896'da üç idarecisi yurt dışından gelme, bir gurup Daşnak cemiyeti mensubu tarafından sabahın erken saatinde baskına uğratılır. Olayda bomba kullanılmış, banka işgal edilmiş, müdüre istekler bildirilmiştir: Birikmiş vergi borçlarının affı, siyasî suçlardan hüküm giyen ermenilerin bağışlanması, kendilerinin de serbest bırakılmaları bunlar arasındadır. O tarihte İstanbul'da bulunan Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ataşesi, olayı aynı gün ülkesine büyük bir heyecan ile bildirir (HH, Gesamtes Archiv, Kons. 413). Memurlardan ölenler, yaralananlar vardır. Baskını düzenleyenler, serbest bırakılmadıkları takdirde, bankayı havaya uçuracakları tehdidini yaptıklarından, banka genel müdürü, Rus sefareti tercümanı aracılık ederler, 17 anarşist bir Fransız gemisi ile Marsilya'ya giderler. Üç anarşist de olay sırasında ölmüştür. Hadise İstanbul'da yeniden Türk - Ermeni çatışmalarına, ölümlere yol açar (Kâmuran Gürün, **aynı eser**, s. 163-166; Enver Ziya Karal, **aynı eser**, s. 143-144;

L. Nalbandian, **aynı eser**, s. 176-178, E. Uras, **aynı eser**, s. 509-511).

83. Adana olayları ile ilgili İngiliz elçisinin bir raporunu (FO. 424/220, no. 48 eki) kısmen Kâmuran Gürün (**aynı eser**, s. 173-174) nakleder: (İkinci Meşrutiyetin ilânından memnun olmayan Türkler ve azınlıklardan bahs edildikten sonra) «Anayasaya göre herkes silâh taşıyabilecekti. Bu fevkalâde yenilik sonucu binlerce silâh satın alınmıştı. Hatta mektep çocuklarının bile silâhları vardı». ..«Adana piskoposu Muşeg bölgesini dolaşıyor ve bir ceketi olan onu satıp silâh almalıdır, diyordu». Bu silâhların kime karşı kullanıldıklarını tahmin zor olmasa gerektir. Bu olay için ayrıca bakınız: Cemal Paşa, **Hatıralar**, s. 423-433; Mehmed Asaf, **1909 Adana Ermeni olayları ve anılarım**, yayına hazırlayan: İsmet Parmaksızoğlu, Türk Tarih Kurumu yayını, Ankara 1982.

84. George Washburn, **Fifty years in Constantinople**, Boston ve New York 1909, s. 200-201; Enver Ziya Karal, **aynı eser**, s. 144-145. Aynı konu ile ilgili olarak bk. Cevdet Küçük, **Anadolu ıslahâtı ve İngiltere, 1878-1895**, İstanbul 1982 (basılmamış doçentlik tezi.

Dördüncü Bölümün notları:

1. Adnan Şişman, **Tanzimat Döneminde Fransa'ya gönderilen Osmanlı öğrencileri (1839-1876)**, İstanbul Üniversitesi Edebiyan Fakültesi Doktora tezi (basılmamış).
2. Cemal Paşa, **aynı eser**, s. 404.
3. H. Berberian, «La litterature arméno-turque», **Philologiae Turcicae Fundamenta**, II, 809.
4. Falih Rıfkı (Atay), **Zeytin-dağı**, İstanbul 1932, s. 25-26.
5. Friedrich Kraelitz-Greifenhorst, «**Studien zum Armenisch-Türkischen**», Sitzungsberichte der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien, Phil.-hist. Klasse, 168. cild, Wien 1912.
6. Enno Littmann, **Das Malerspiel. Ein Schattenspiel aus Aleppo nach einer armenisch-türkischen Handschrift**, Sitzungsberichte der Heidelberger Akademie der Wissenschaften, Phil-hist. Klasse, Heidelberg 1918; aynı yazar, «Ein türkisches Streitgedicht über die Ehe. Bîdârî'nin evli ile bekârın desitânı», **A volume of Oriental Studies presented to Professor Edward G. Browne**, s. 269-284.
7. Otto Spies, Esman und Zejdschan, «Ein türkischer Volksroman

aus Kleinasien nach einem armenisch-türkischen Druck», **Anthropos, XX**, 1925.

8. Köprülü-zâde Mehmed Fuad, «Türk Edebiyatı'nın Ermeni Edebiyatı üzerindeki tesirâtı», **Edebiyat Fakültesi Mecmuası**, II, 1-30.
9. Ahmed Rasim, **Muharrir bu ya**, İstanbul 1926.
10. H. Berberian, **aynı eser**, s. 809-818.
11. Fikret Türkmen, «Ermeniler arasında Türk halk hikâyeleri», **Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi**, sayı 7, s. 17-23; aynı yazar, «Ermeni harfleri ile basılmış bir meddah hikâyesi», **Türk Folklor Araştırmaları Yıllığı**, 1976, s. 277-293; aynı yazar, «Türk-Ermeni Âşık Edebiyatı ilişkileri», **Osmanlı Araştırmaları**, III, 13-20.
12. Fikret Türkmen, **aynı eser**, s. 20.
13. Etem Ruhi Üngör, **Türk Musikisi Güfteler Antolojisi**, İstanbul 1981, I, 463; Sadun Aksüt, **Türk Musikisi**, İstanbul 1983, I, 435.
14. Etem Ruhi Üngör, **aynı eser**, I, 449; Sadun Aksüt, **aynı eser**, I, 424.
15. Bu şarkının güftesi ünlü şâir Fazıl Ahmet Aykaç'ındır. Etem Ruhi Üngör, **aynı eser**, I, 387; Sadun Aksüt, **aynı eser**, I, 370.
16. Etem Ruhi Üngör, **aynı eser**, I, 578.
17. Etem Ruhi Üngör, **aynı eser**, I, 244; Sadun Aksüt, **aynı eser**, I, 271.
18. Osmanlı İmparatorluğu'nda «hassa mimarlığı» ve «şehir mimarlığı» teşkilâtı için bk. Şerafettin Turan, «Osmanlı teşkilâtında hassa mimarları», **Tarih Araştırmaları Dergisi**, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi yayınlarından, I, 157-202; Cengiz Orhonlu, «Şehir mimarları», **Osmanlı Araştırmaları**, II, 1-30.
19. Berc Erziyan, «Türk-Ermeni ilişkilerinde zamanın yıpratamıyacağı bağlar, Bu şehre damgasını vuranlar», **Baykar**, Ermenice-Türkçe haftalık siyasî gazete, 27 Mayıs, 17 Haziran, 1, 8 ve 22 Temmuz 1976 tarihli nüshalar. Bu sayıları temin eden gazetenin sahibi Sayın Hagop Sıvaslıyan'a, hem bu yardımlarından, hem de ermeni musiki sanatkârlarından bazıları hakkında verdiği bilgilerden dolayı teşekkürü, bir dostluk ve hatırşinaslık borcu sayarım.
    Balyan ailesi için ayrıca bak. Pars Tuğlacı, **Osmanlı mimarlığında batılılaşma dönemi ve Balyan ailesi**, İstanbul 1981.
20. Ahmet Hamdi Tanpınar, **XIX. asır Türk Edebiyatı Tarihi**, 2.

baskı, İstanbul 1956, s. 118 (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yayını).

21. Metin And, **Tanzimat ve İstibdat döneminde Türk Tiyatrosu, 1839-1908,** İş Bankası Kültür Yayınlarından, Ankara 1972, s. 24.
22. Aynı yazar, **aynı eser,** s. 25.
23. Andreas Tietze, «Nuovi dati sui primordi dell'opera in Turchia», **Il Veltro,** XXIII-XXIV, 363-369.
24. Metin And, **aynı eser,** s. 50-52, 113-152.
25. M. Nihat Özön, Baha Dürder, **Türk Tiyatrosu Ansiklopedisi,** İstanbul 1967, s. 200.
26. Metin And, **aynı eser,** s. 238-239.
27. M. Nihat Özön, Baha Dürder, **aynı eser,** s. 200.
28. Refik Ahmet (Sevengil), **Türk Tiyatrosu Tarihi,** İstanbul 1934; aynı yazar, **Türk Tiyatrosu Tarihi, V. Meşrutiyet Tiyatrosu,** İstanbul 1968 (Devlet Konservatuvarı yayını); Metin And, **Meşrutiyet döneminde Türk Tiyatrosu, 1908-1923,** (Türkiye İş Bankası Kültür yayınlarından). Yukarıdaki eserlerde Türk Tiyatrosu hakkında ayrıntılı bilgi bulunur. Selâmi İzzet (Sedes) «Tiyatroya dair konuşmalar, Türk sahne sanatkârları yetişmesini geciktirenler ermenilerdir» (**Akşam,** 24 Temmuz 1941 tarihli nüsha, s. 5) adlı makalesinde «**Mademki bu sanata onlar sarılmışlar, mademki ilk Türkçe eserleri onlar oynamışlardır, şu halde Türk Tiyatrosunun temelini onlar atmışlardır**» demekten de kendini alamaz.

Bu konuda kıymetli kitaplarını lutf eden ve bilgi sağlamamı temin eden kıymetli arkadaşlarım Prof. Dr. Oya Başak ve Doç. Dr. Zafer Toprak'a teşekkürler ederim.

KAYNAKÇA

A — Belgeler.

1 — Yayınlanmamış belgeler :

Mühimme Defterleri, Başbakanlık Arşivi (Kısaltma: BA), İstanbul.

Tapu-Tahrir Defterleri (kısaltma: TD), BA, Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü, Kuyudu kadîme kısmı, Ankara.

Timar ve Zeâmet Tevcih Defterleri, BA.

Dahiliye Nezareti Arşivi, BA'de bulunan bazı belgeler.

Österreichisches Haus-, Hof-und Staatsarchiv, Viyana'da bulunan bir kısım belgeler.

2 — Yayınlanmış belgeler :

Askeri Tarih Dergisi, sayı 81 (Aralık 1982), sayı 83 (Mart 1983), Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı yayınlarından.

Atatürk'ün Millî Dış Politikası (kısaltma: **AMDP**), Ankara 1981, Kültür Bakanlığı yayınlarından.

British Documents on Ottoman Armenians, 1856-1880, hazırlayan: Bilâl N. Şimşir, Ankara 1982, Türk Tarih Kurumu yayınlarından.

Deutschland und Armenien, 1914-1918, yayınlayan: Julius Lepsius, Potsdam 1919.

Ermeni âmâl ve harekât-ı ihtilâliyyesi, tesâvir ve vesâik, Ahmed İhsan Matbaası, İstanbul (tarihsiz). Resim altları Türkçe, Fransızca, İngilizce ve Almanca açıklamalı olan bu albümden sonraki bir çok yayınlarda faydalanılmıştır.

Sonyel, Salahi R., «Tehcir ve kırımlar konusunda Ermeni propagandası hristiyanlık dünyasını nasıl aldattı», «How Armenian Propaganda Nurtured a Gullible Christian World in connection with the Deportations and Massacres», **Belleten**, XLI, 138-142, 158-163.

B — Kitap ve makaleler.

Ahmet Rasim, **Muharrir bu ya**, İstanbul 1926.

Akgün, Seçil, **General Harbord'un Anadolu gezisi ve (Ermeni meselesine dair) raporu, Kurtuluş Savaşı başlangıcında**, İstanbul 1981, Tercüman Tarih yayınlarından.

Aksüt, Sadun, **Türk Musikisi**, İstanbul 1983.

Altınay, Ahmet Refik, **Kafkas yollarında**, İstanbul 1918.

Anadol, Cemal, **Tarihin ışığında Ermeni dosyası**, İstanbul 1982.

And, Metin, **Tanzimat ve İstibdat döneminde Türk Tiyatrosu, 1839-1908**, Ankara 1972, İş Bankası Kültür yayınlarından.

Andreasyan, Hrant D., **Polonyalı Simeon'un seyahatnâmesi, 1608-1619**, İstanbul 1964, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yayınlarından.

Arıkan, Zeki, **XV-XVI. yüzyıllarda Hamit Sancağı**, basılmamış doçentlik tezi, Bornova 1982.

Ataöv, Türkkaya, **Ermeni sorunu: Bibliyografya**, Ankara 1981, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi yayını.

[Atay,] Falih Rıfkı, **Zeytindağı**, İstanbul 1932.

Aydın, Dündar, «Erzurum şehri'nin Osmanlı fethini müteakip yeniden imarı, iskânı ve ilk sakinler», **Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi**, I, Erzurum 1970.

Babinger, Franz, «Ein Besitzstreit um Sulu Manastır», **Festschrift für Jan Rypka**, Prague 1956.

Barkan, Ömer Lutfi, «Osmanlı İmparatorluğu'nda bir iskân ve kolonizasyon metodu olarak sürgünler», **İktisat Fakültesi Mecmuası**, XIII, XV.

Barkan, Ömer Lutfi, **Süleymaniye camii ve imareti inşaatı, 1550-1557**, Ankara 1972, Türk Tarih Kurumu yayınlarından.

Başar, Zeki, **Ermenilerden gördüklerimiz**, Ankara 1974, Atatürk Üniversitesi yayınlarından.

Baykara, Barbaros, **Şirzi, Nefret köprüsü**, İstanbul 1974.

[Baykurt,] Cami, **Osmanlı ülkesinde hristiyan Türkler ve Bizans İmparatorluğu'na dahil olan Tûrânî akvâm**, İstanbul 1338 (1922).

Baysun, M. Cavid, «Murâd IV» maddesi, **İslâm Ansiklopedisi** (kısaltma: **İA**), VIII.

Bayur, Yusuf Hikmet, **Türk İnkılâbı Tarihi**, Ankara 1957, III/3, Türk Tarih Kurumu yaymlarından.

Belen, Fahri, **20. yüzyılda Osmanlı Devleti,** İstanbul 1973.

Berberian, H., «La litterature arméno-turque», **Philologiae Turcicae Fundamenta,** yayınlayanlar: Louis Bazin, Alessio Bombaci, Jean Deny, Tayyib Gökbilgin, Fahir İz, Helmuth Scheel, Pertev Naili Boratav, Franz Steiner Verlag, Wiesbaden 1965, II.

Brant, James, «Journey through a part of Armenia and Asia Minor, in the year 1835», **Journal of the Royal Geographical Society of London,** VI (1836).

Cemal Paşa, **Hatıralar,** tamamlayan ve düzenleyen: Behçet Cemal, Çağdaş yayınları, İstanbul 1977; Almanca çeviri: **Erinnerungen eines türkischen Staatsmannes,** Drei Masken Verlag, München 1922.

Cevdet Paşa, **Tezâkir,** yayınlayan: M. Cavid Baysun, Ankara 1963, III, Türk Tarih Kurumu yayınlarından.

Coşar, Ömer Sami, «Ermeni dosyası», **Milliyet,** 3 Temmuz 1981 ve takip eden sayılar.

Çadırcı, Musa, «1830 genel sayımına göre Ankara şehir merkezi nüfusu üzerinde bir araştırma», **Osmanlı Araştırmaları,** I (1908).

Çark, Y., **Türk Devleti hizmetinde Ermeniler, 1453-1953,** İstanbul 1953.

Darkot, Besim, «Kastamonu» maddesi, **İA,** VI.

Deliorman, Altan, **Türklere karşı Ermeni komitacıları,** İstanbul 1973.

Demir, Neşide Kerem, **Türkiye'nin Ermeni meselesi,** İstanbul 1976.

Dernschwam, Hans, **Hans Dernschwam's Tagebuch einer Reise nach Konstantinopel und Kleinasien (1553/55),** yayınlayan: Franz Babinger, München ve Leipzig 1923.

Dürder, Baha, bk. Mustafa Nihat **Özön** - Baha Dürder.

Eckmann, Janos, «Die karamanische Literatur», **Philologiae Turcicae Fundamenta, II.**

Erzen, Afif, **Eastern Anatolia and Urartians,** İstanbul 1979.

Erziyan, Berc, «Türk-Ermeni ilişkilerinde zamanın yıpratamıyacağı bağlar, Bu şehre damgasını vuranlar», **Baykar,** Ermenice-Türkçe *haftalık siyasî gazete, sahibi: Hagop Sıvaslıyan,* 27 Mayıs, 17, Haziran, 1, 8 ve 22 Temmuz 1976 tarihli nüshalar.

Gazigiray, A. Alper (Haluk Dursun), **Osmanlılardan günümüze kadar vesikalarla Ermeni mezâlimi,** İstanbul 1982.

Gökbilgin, M. Tayyib, «XVI. asır başlarında Kayseri şehri ve livası», **60. Doğum yılı münasebetiyle Zeki Velidi Togan'a Ar-**

mağan, İstanbul 1950-1955, s. 93-108.
Gökbilgin, M. Tayyib, «Sıvas» maddesi, **İA, X.**
Göyünç, Nejat, «Onaltıncı yüzyılda Ankara», **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi** (kısaltma: **BTTD**), sayı 1, s. 71-75 (1967).
————, «Onaltıncı yüzyılda Diyarbekir», **BTTD**, sayı 7, 76-80.
————, **XVI. yüzyılda Mardin sancağı**, İstanbul 1969, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yayınlarından.
————, «Muzafferüddin-Şah ve II. Abdülhamid devrinde Türk - İran dostluk tezahürleri», **İran Şehinşahlığının 2500. Kuruluş yıldönümüne Armağan**, İstanbul 1971, s. 137-193.
————, «XVI. yüzyılda Güney-Doğu Anadolu'nun ekonomik durumu, Kanuni ve II. Selim devirleri», **Türkiye İktisat Tarihi Semineri, Metinler-Tartışmalar**, Ankara 1973, s. 71-102, Hacettepe Üniversitesi yayınlarından.
————, «Kanuni devrinde Malatya şehri», **VII. Türk Tarih Kongresi, Bildiriler**, Ankara 1975, s. 654-659, Türk Tarih Kurumu yayınlarından.
————, «Hâne deyimi hakkında», **Tarih Dergisi**, sayı 32 (1979), s. 331-348.
————, «Van» maddesi Tarih kısmı, **İA**, cüz 137.
Gürün, Kâmuran, **Ermeni Dosyası**, Ankara 1983, Türk Tarih Kurumu yayınlarından.
Halaçoğlu, Yusuf, «Tapu-Tahrir Defterlerine göre XVI. yüzyılın ilk yarısında Sis sancağı», **Tarih Dergisi**, sayı 32, s. 819-892.
Hellenkemper, Hansgerd, **Burgen der Kreuzritterzeit in der Grafschaft Edessa und im Königreich Kleinarmenien**, Bonn 1976, Geographica Historica I, Rudolf Habelt Verlag.
Helmreich, Paul C., **From Paris to Sèvres. The Partition of the Ottoman Empire at the Peace Conference of 1919-1920**, Ohio State University Press, Columbus 1974.
Hocaoğlu, Mehmed, **Arşiv vesikalarıyla Tarihte Ermeni mezâlimi ve Ermeniler**, İstanbul 1976.
Hofmann, Tessa, «Die armenische Frage auf dem Berliner Kongress aus sowjetarmenischer Sicht», **Südost - Forschungen**, XXXIX, 1980, s. 220-226.
İnalcık, Halil, «The Policy of Mehmed II toward the Greek Population of Istanbul and the Byzantine Buildings of the City», **The Ottoman Empire: Conquest, Organization and Economy**, Variorum Reprints, London 1978, VI. makale.
————, **The Ottoman Empire. The Classical Age 1300-1600**, Weidenfeld and Nicolson, London 1973.

İnalcık, Halil, «İstanbul» maddesi, EI², IV.

Jennings, Ronald C., «Urban Population in Anatolia in the Sixteenth Century: A Study of Kayseri, Karaman, Amasya, Trabzon, and Erzurum», **International Journal of Middle East Studies,** (kısaltma: **IJMES**), 7 (1976).

Kafesoğlu, İbrahim, «Doğu Anadolu'ya ilk Selçuklu akını ve tarihî ehemmiyeti», **Fuad Köprülü Armağanı, Mélanges Fuad Köprülü,** İstanbul 1953.

Kara Schemsi (Reşit Saffet Atabinen), **Turcs et arméniens devant l'histoire, Nouveaux témoignages russes et turcs sur les atrocités arméniennes de 1914 à 1918,** Genève 1919.

Karal, Enver Ziya, **Osmanlı İmparatorluğunda ilk nüfus sayımı 1831,** İstanbul 1943, Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü yayınlarından.

————, **Osmanlı Tarihi,** Ankara 1983, VII-VIII, Türk Tarih Kurumu yayınlarından.

Karpat, Kemal H., «Ottoman Population Records and the Census of 1881/82-1893», **IJMES,** 9 (1978), s. 237-274.

Kars il ve çevresinde Ermeni mezâlimi, (hazırlayan: Kırzıoğlu M. Fahrettin), Ankara 1970.

Kâtip Çelebi, **Cihannümâ,** İbrahim Müteferrika neşri, İstanbul.

Kinneir, John MacDonald, **Journey through Asia Minor, Armenia and Koordistan,** London 1818.

Koçaş, Sadi, **Tarih boyunca Ermeniler ve Türk-Ermeni ilişkileri,** Ankara 1967.

Kömürcüyan, Eremya Çelebi, **İstanbul Tarihi, XVII. asırda İstanbul,** tercüme ve notlar: Hrand D. Andreasyan, İstanbul 1952, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yayınlarından.

Köprülü-zâde Mehmed Fuad, «Türk Edebiyatı'nın Ermeni Edebiyatı üzerindeki tesirâtı», **Edebiyat Fakültesi Mecmuası,** II, 1-30.

Kraelitz-Greifenhorst, Friedrich, **Studien zum Armenisch-Türkischen,** Sitzungsberichte der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien, Phil.-hist. Klasse, 168. cild, Wien 1912.

Kurat, Yuluğ Tekin, **Henry Layard'ın İstanbul elçiliği, 1877-1880,** Ankara 1968

Küçük, Cevdet, **Anadolu ıslahâtı ve İngiltere, 1878-1895,** İstanbul 1982, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi basılmamış Doçentlik tezi.

Layard, Austen Henry, **Auf der Suche nach Ninive,** yeni açıklamalarla yayına hazırlayan: Hartmut Schmökel, Verlag C.H.

Beck, München 1965.

Lowry, Heath W., **Trabzon şehrinin İslâmlaşma ve Türkleşmesi, 1461-1583**, İstanbul 1981, Boğaziçi Üniversitesi yayınlarından.

Mayéwski, **Les massacres d'armenie**, Petersbourg 1916.

Mehmed Asaf, **1909 Adana Ermeni olayları ve anılarım**, yayına hazırlayan: İsmet Parmaksızoğlu, Ankara 1982, Türk Tarih Kurumu yayınlarından.

Mehmed Süreyya, **Sicill-i Osmani, The Ottoman National Biography**, İstanbul 131 baskısının tıpkı basımı, Gregg International Publishers Limited, 1971.

Minorsky, V., «Meyyâfarikin» maddesi, **İA**, VIII.

Moltke, Helmuth von, **Briefe über Zustände und Begebenheiten in der Türkei aus den Jahren 1835 bis 1839**, 8. baskı, giriş ve notlar: Gustav Hirschfeld, Berlin 1917.

Moravcsik, Gyula, **Byzantinoturcica**, Berlin 1958, II.

Nalbandian, Louise, **The Armenian Revolutionary Movement, The Development of Armenian Political Parties through the Nineteenth Century**, University of California Press, Berkeley and Los Angeles 1963.

Orhonlu, Cengiz, «Şehir mimarları», **Osmanlı Araştırmaları**, II, 1-30.

Özön, Mustafa Nihat - Baha Dürder, **Türk Tiyatrosu Ansiklopedisi**, İstanbul 1967.

Pjotrowski, Boris, **Urartu**, tercüme ve yayına hazırlayan: Gerhard Doerfer, Die Grossen Kulturen der Welt, Archaeologia Mundi, Wilhelm Heyne Verlag, München 1980.

Pomiankowski, Joseph, **Der Zusammenbruch des Ottomanischen Reiches. Erinnerungen an die Türkei aus der Zeit des Weltkrieges**, Zürich, Leipzig, Wien 1928.

Renda, Günsel, **Batılılaşma döneminde Türk Resim Sanatı, 1700-1850**, Ankara 1977, Hacettepe Üniversitesi yayınlarından.

Runciman, Steven, **Geschichte der Kreuzzüge**, Almanca tercüme: Peter de Mendelssohn, Verlag C.H. Beck München 1957.

Schaendlinger, Anton C., **Die Feldzugstagebücher des ersten und zweiten ungarischen Feldzugs Suleymans I.**, Beihefte zur **Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes**, 8. cild, Wien 1978.

[Sedes,] Selâmi İzzet, «Tiyatroya dair konuşmalar. Türk sahne sanatkârları yetişmesini geciktirenler Ermenilerdir», **Akşam**, 24 Temmuz 1941 tarihli nüsha.

[Sevengil,] Refik Ahmet, **Türk Tiyatrosu Tarihi**, İstanbul 1934.

Sevengil, Refik Ahmet, **Türk Tiyatrosu Tarihi, V. Meşrutiyet Tiyatrosu**, İstanbul 1968, Devlet Konservatuvarı yayını.

Shaw, Stanford J., «Ottoman Population Movements during the Last Years of the Empire, 1885-1914: Some Preliminary Remarks», **Osmanlı Araştırmaları**, I, 191-205.

Sonyel, Salâhi R., **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika**, Ankara 1973, Türk Tarih Kurumu yayınlarından.

————, «Yeni belgelerin ışığında Ermeni techirleri», «Armenian Deportations: A Re-Appraisal in the light of new Documents», **Belleten**, XXXVI, 31-49, 51-69.

Southgate, Horatio, **Narrative of a Tour through Armenia, Kurdistan, Persia and Mesopotamia**, London 1840, II.

Soysal, İsmail, **Türkiye'nin siyasal andlaşmaları**, Ankara 1983, I (1920-1945), Türk Tarih Kurumu yayınlarından.

Spies, Otto, «Esman und Zejdschan, Ein türkischer Volksroman aus Kleinasien nach einem armenisch-türkischen Druck», **Anthropos**, XX.

Streck-M.H. Yınanç, «Ermeniye» maddesi, **İA**, IV.

Şakiroğlu, Mahmut H., «Sévérien Sallaville - Eugène Dalleggio, **Karamanlidika. Bibliographie analytique d'ouvrages en langue imprimés en caractères grecs**, III, **1866-1900**, Athènes 1974», **Belleten** XXXVIII, 757-765.

Şimşir, Bilâl N., **İngiliz belgelerinde Atatürk**, Ankara 1973-1975, I-II, Türk Tarih Kurumu yayınlarından.

Şişman, Adnan, **Tanzimat döneminde Fransa'ya gönderilen Osmanlı öğrencileri, 1839-1876**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi basılmamış Doktora tezi.

Tanpınar, Ahmet Hamdi, **XIX. asır Türk Edebiyatı Tarihi**, İstanbul 1956, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yayınlarından.

Tietze, Andreas, «Nuovi dati sui primordi dell'opera in Turchia», **Il Veltro**, XXIII-XXIV, 363-369.

Tuğlacı, Pars, **Osmanlı mimarisinde batılılaşma dönemi ve Balyan ailesi**, İstanbul 1981.

Turan, Osman, **Selçuklular zamanında Türkiye**, İstanbul 1971.

Turan, Şerafettin, «Osmanlı teşkilâtında hassa mimarları», **Tarih Araştırmaları Dergisi**, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi yayınlarından, I, 157-202.

Türkmen, Fikret, «Ermeniler arasında Türk halk hikâyeleri», **Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi**, sayı 7, s. 17-23.

Türkmen, Fikret, «Ermeni harfleri ile basılmış bir meddah hikâyesi», Türk Folklor Araştırmaları Yıllığı, **1976**, s. 277-293.

————, «Türk-Ermeni Âşık Edebiyatı ilişkileri», **Osmanlı Araştırmaları**, III, 13-20.

Türközü, Halil Kemal, **Osmanlı ve Sovyet belgeleriyle Ermeni mezâlimi**, Ankara 1982, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü yayınlarından.

Uras, Esat, Tarihte **Ermeniler ve Ermeni meselesi**, İstanbul 1976.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, **Osmanlı Tarihi**, Ankara 1983, III, Türk Tarih Kurumu yayınlarından.

Üngör, Etem Ruhi, **Türk Musikisi Güfteler Antolojisi**, İstanbul 1981.

Vryonis, Spiros, **The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor**, Berkeley 1971.

Washburn, George, **Fifty years in Constantinople**, Boston ve New York 1909.

Wilhelm, Gernot, **Grundzüge der Geschichte und Kultur der Hurriten**, Darmstadt 1982, Wissenschaftliche Buchgesellschaft yayım.

Yaman, Abdullah, **Ermeni meselesi ve Türkiye**, İstanbul 1973.

Yıldız, Hakkı Dursun, «Abbasiler devrinde Türk kumandanları, I. Boga el-kebîr et-Türkî», **Türk Kültürü Araştırmaları**, Ankara 1965, II, 19-203.

Yınanç, Mükrimin Halil, **Türkiye Tarihi Selçuklular Devri, I. Anadolu'nun fethi**, İstanbul 1944, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yayınlarından.

DİZİN

A

Abbas, Kars'ta Ermeni hakimi 45
Abbasî ordusu 32, 46
Abdülaziz, Sultan 55
Abdülhamid II, Sultan 10, 50, 61, 65-66
Abdülmecid, Sultan 74
Abgar, Tokat'lı 52, 54
Abovyan, Haçatur 54-55
Aclun 34
Adana 14-15, 32, 34, 50, 65
Adıyaman 47
Aghasi 59
Ağrı Dağı 54
Ahmet Rasim 70
Ahmet Refik Altunay 21
Ahtamar 12
Akbaba 22
Aksaray 25, 39
Aksoy, Dursun, Türkiye'nin Brüksel idarî ataşesi 2
Alâeddin Keykubat I 48
Almanlar 20, 43, 60
Alman Dışişleri Bakanlığı 13
Alparslan, Selçuklu Sultanı 46
Amasra 39
Amasya 26-29, 37, 40, 64
Amerika, Amerika'lı 7, 8, 23, 60, 64, 80
Amerikan Yakın-Doğu Yardım Heyeti 9
Amid (Diyarbekir) 26-28, 37
Anadolu 5-6, 12-13, 17, 23, 25, 29-30, 32, 36-39, 41, 44, 46-48, 53-55, 64, 69, 76-80 Doğu — 4-5, 11, 20-21, 28, 31, 34, 37, 38, 42-43, 45, 49, 63, 65-66, 78 Güney — 34, Orta — 25, 51, Güney-Doğu — 28, 34, — hristiyanları 29, — ortodoks hristiyanları 29; — Selçukluları 48
Anavarza 47
Anavatan koruyucuları, ermeni ihtilâl örgütü 61
And, Metin 74
Andırın 47
Ani 45-46, 48
Anibal 42
Ankara 2, 7, 26, 28, 40, 50, 59
Antakya 14, 16, 47
Antalya 21
Arabistan 17
arâmine bk. erâmine
Arap alfabesi 30
Arap vilâyeti 32, 34, 36
Arapgir 31-33, 35, 49, 64
Ararat (Ağrı) 54

Ararat cemiyeti 62
Aras nehri 42-43
Ardzruni 45-46
Ardzvi Vaspurakan (Van kartalı), gazete 55
Armenakan Partisi 62, 64
Armenia, gazete 63-64
Arsakid 44
Artaki Candan, bestekâr 73
Artaxata 42
Artaxias I 42
Astik Ağa, bestekâr 73
Asurbanipal 43
Asurlular 43, - hükümdarları bk. Asurbanipal I, Salmanasar I, Salmanasar III
Âşık Garip 70
Aşot 45
Atatürk 6-8, 21, 72
Atina 1
Avrupa 7, 52-54, 59, 64, 66, 68
Avusturya - Macaristan İmparatorluğu 10, 12
Avusturya elçilik heyeti 29
Ayas bk. Yumurtalık
Ayasofya camii 57
Ayastefanos 66, 77
Ayıntab 26-28, 34
Azerbaycan 42, 70
Azm-zâde, Şam'lı ünlü aile 70
Bâb-ı âlî 13, 66

B

Bâb-ı âlî yürüyüşü 64
Bafra 64
Bagrad hanedanı 45-46
Balcıoğlu, Beşir, Emekli Büyükelçi 1
Balkanlar 53
Balkan Harbi 50
Baltimor Oteli, Santa Barbara'da 1
Balyan ailesi, hassa mimarları 73
Baruthâne Nazırı 50
Batum 5
Bayburt 45
Baydar, Mehmet, Los Angeles Başkonsolosu 1
Baykurt, Câmi 7
Beaujour 38
Behisni 47
Belgrad 25
Benediktin tarikatı 53
Benler, Ahmet 1
Benler, Özdemir, Lahey Büyükelçisi 1
Berberian, yazar 70
Berlin 20, 55, 66, 77
Bern 5
Berner Zeitung 4-5
Beyazıt yangın kulesi 73
Beylân, Belen 14, 16
Beyoğlu 12, 74
Bezciyan 50
Bimen Şan, bestekâr 72
Bingöl 34
Birecik 34
Birinci Dünya Harbi 4-5, 16, 18, 20, 23-24, 41, 60, 78-79
Bitlis 12-15, 63, 67
Bizans İmparatorluğu, Bizans'lılar 30, 46-48
Boré, yazar, seyyah 38
Bozok (Yozgat) sancağı 34
Brant, James, yazar, konsolos 38
Brüksel 2
Bulgar, Bulgaristan 62, 68
Bursa 49

C

Caramanos bk. Karamanlı
Cebel-i bereket 14-15
Cemal Paşa 68-69
Cenevre 64
Cevdet Paşa 59
Cisr-i şagûr 14
Clayton, Van'da ingiliz konsolos yardımcısı 43
Coşar, Ömer Sami, yazar 3

Ç

Çağrı Bey, 46
Çaldıran seferi 61
Çanakkale muharebeleri 16
Çar rejimi 65
Çemişkezek 32-33, 35
Çermik 29, 31-33, 35, 40, 48
Çıldır 22
Çukurova 27, 47-48, 51-52

D

Dadyan 50
Dadyan, Artin 51
Daily 38
Darphâne nazırı 50
Daşnaksutyun, Daşnak, Taşnak 12, 22-23, 64-65
Defterhâne-i âmire 59
Demir, Bahadır, Los Angeles Başkonsolos yardımcısı 1
Denys, St. 38
Derik manastırı, Van'da 65
Dernschwam, Hans 29
Dicle 20
Divân-ı humâyûn 52
Divrik 50
Diyarbekir 20, 26, 40, 67 — Beylerbeyiliği 26, 34-35, 37 —'de cemâatler: Atâkî 37, Berdenc'lü 37, Eğil'lü 37, Genc'lü 37, Hısn-ı keyfa'lı 37, Muş'lu 37, Sasûnî 37
Dolmabahçe Saat kulesi 73
Dolmabahçe Sarayı 73
Dominik manastırı, Malta'da 53
Donizetti 74
Dorpat Üniversitesi 54-55
Droşak, yayın organı 65
Dumas, Alexandre 62
Dünya 1
Düyûn-ı umûmiye 6
Düzyan 50

E

Eçmiazin 11, 45, 52-54, 63
Edirne 63
Eğin (Kemaliye) 64
Elâzığ (mamûretü'l-aziz) 20, 43
Elbistan 34-35, 47
Emeviler 45
En-nahşa (Anahşa) kalesi 51
Enver Paşa 16
erâmine 26-27, 33, 35
Ereğli (Konya) 25, 39
Ergani (Maden) 29, 31, 33, 35, 40, 49
Ermeni (hemen her sahifede) altı cemaât 52, — âşıklar (Derviş Hampar, Meydânî, Şirînî, Mihrî) 70, Emir 71, Cumhuriyeti 4, — Devleti 41, 43, — katolik 54, — katolikosu 55, — kilisesi 26, 30, 36, 52, — krallığı 27, 48, — Milleti Nizamnâmesi

55, — Millî Meclisi 63, — Patrikhânesi 25, 55, — Protestan 54,
Ermenice 26, 54, 56-58, 60, 62, 64, 69, 74, — Kürsüsü, Paris'te 54, — şahıs isimleri 28
Ermenistan 4-5, 8-9, 66
Erzincan 5, — Mütarekesi 4
Erzurum 5, 14-15, 23, 36, 38, 40, 56, 59, 61, 67, 79 — Kongresi 7
Esenboğa Havaalanı 4
Estonya 54

F

Feke 27, 29
Fevzi Paşa (Çakmak) 22
Fırat 17, 20-21
Filistin 20, 34
Finlandiya 10-11
Firnus, köy 32, 59
Foça 39
Fontanier 38
Fransa 2, 60, 63, 68
Fransız 60, —ca 62

G

Gagik I. 45, — II. 46, 48
Galata 12, 25
Gazze 34
Gıyaseddin Keyhüsrev I. 48
Gökbilgin, Tayyib 38
Göksun 47
Gregor, ermeni papazı 45
Gregoryen 36, 45
Gülek kalesi 32, 51
Güllü Agop (Agop Vartoviyan, Yakup Efendi) 75
Gümrü 8
Gürcistan 46
Gürcü 46
Gürün, Kâmuran, yazar, Büyükelçi 2-3, 9-10

H

Hacı Ârif Bey, bestekâr 72
Haçlılar 48
Halep 14, 16, 34, 48
Halil Paşa, ikinci vezir 59
Halilü'r-rahman 34
Hama 34
Hamit sancağı 28
Hamparsum Limoncuyan, müzikolog 72
Harbord, Amerika'lı general 23
Harput 32-33, 35, 49, 62, 67
Hasan, dizdar 51
Hasankale 23
Hasankeyf (Hısn-ı keyfa) 32-33, 35
Herzfeld, von 12
Hetom, ermeni papazı 57
Hitit 44
Hoff, Norveç'li, genel müfettiş 67
Hovagim, Melikyan Ardzruni 59
Hoy 65
Hrimyan, Mıgırdıç, Ermeni patriki 55, 62
Humus 34
Hunçak (Hınçak) Partisi 64, 78
Hurri 44
Husrev Paşa 60
Hürmüz, Ressam 43
Hüseyin Paşa, Van Beylerbeyi 52

I

Ihlamur kasrı, Beşiktaş'ta 73
Irakeyn seferi 60
Isparta 26-27
İbrahim Paşa, Damat, Pargalı 60

İ

İbrahim, Sultan 53
İbrahim uşağı, topluluk 59
İngiltere, İngiliz 8, 66
İran 10, 12, 20, 43, 53, 64
İsa, Peygamber 43
İskender Paşa, Van Beylerbeyi 53, 60
İskenderiye 53
İskenderun 14, 16
İspir 45
İstanbul 11-12, 16, 25, 29, 31, 37, 39, 43, 49-50, 53-56, 62-67, 72, 74, 78
İstiklâl Harbi 30, 36
İsviçre 4, 78
İtalya 7, 74
İzmir 7, 12, 74
İzzettin Keykâvus I. 48

K

Kafkasya 20, 61, Güney — 43
Kafkas Kolordusu 5
Kâhta 47
Kanûn-u Esâsî 56
Kara Haç, Van'da ermeni ihtilâl örgütü 60
Karadeniz 11
Karaisalı 32, 34-3, 40, 51
Karaman 25, — oğulları Beyliği 30, —li 29, 36
Karpat, Kemal H. 40
Kars 5, 8, 22-23, 45-26, 79
Kastamonu 39
Kayseri 20, 26, 28, 37-38, 40, 46, 48, — ermeni cemaatleri: Sisiyân 38, Şarkiyân 38
Kâzım Karabekir Paşa 5, 8, 21-22
Kefe 25, 39
Kemaliye bk. Eğin
Kerem ile Aslı 70
Kiğı 32-33, 35, 40
Kogh Vasil 47
Konstantin, Roma İmparatoru 44
Konstantin IX., Bizans İmparatoru 46
Konya 25, 39
Kopenhag 12
Kozan (Sis) 14-15, 26-27, 29, 48
Köprülü, Fuad 70
Köroğlu 70
Kösedağ 48
Köşk mahallesi (Sis'te) 29
Kraelitz-Greifenhorst 70
Kudüs 34
Kumkapı 62, 64
Kuneralp, Neclâ 1
Kuneralp, Zeki, Madrid Büyükelçisi 1
Kurtuluş Birliği, ermeni ihtilâl örgütü 60
Küçüksu kasrı 73

L

Lahey 1
Lampron (Namrun) 47
Lârende (Karaman) 39
Layard, Henry 43
Lazaryan Enstitüsü, Mosko-

va'da 54
Lenin hükûmeti 4
Levon Hancıyan, bestekâr 73
Littmann, Enno 70
Los Angeles 1, 81
Lozan (Lausanne) anlaşması 30, 36

M

Madrid 1
Mahmut, dizdar 51
Mahmut II., Sultan 68
Malatya 35, 43, 46-47
Malazgirt 47
Malta 53
Mamûretü'l-aziz bk. Elâzığ
Manisa 12
Maraş 14, 16, 32, 34-35, 40, 47, 56-57, 59
Mardin 26, 32-33, 35, 40
Marsilya 63
Masis (Ararat), gazete 55
Mehitar, Sivas'lı 53
Mehitar manastırı, Venedik'te 53
Mehmed II., Fatih Sultan 25, 49, 55
Mehmed V. (Reşat), Sultan 12
Mehmed Paşa, ermeni asıllı vezir 50
Mehmed Paşa, vezir, Halil Paşa'nın kardeşi 59
Mehmed Rebii Paşa 10
Melikşah 47
Memlûk Devleti 48
Mersin 14-15
Merzifon 64
Meşrutiyet II. 56, 68
Mezopotamya 17, 20
Midhat Paşa 51
Mikaelyan, Christopher 65
Millet-i sâdıka 50
Misâk-ı Millî 8
Mitridates, Pontus kralı 43
Modon 53
Moğol 48
Moltke, Helmuth von 50
Mondros mütarekesi 8, 21
Moricz, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu Trabzon konsulü 10
Mora 53
Moskova 54-55, 59
Murat IV. 26, 57-58
Mustafa Kemal Paşa bk. Atatürk
Musul 13-14, 16, 34
Muş 63
Muzafferüddin-şah, İran hükümdarı 10

N

Namrun bk. Lampron
Naoum, Jacques 4
Nalbandian, Louise 46-47, 57-58
Napolyon 54
Nâsırüddin-şah, İran hükümdarı 10
Nersesyan Semineri, Tiflis'te 54
Nikoğos Ağa 73
Nikola, Grandük 63
Ninova 43
Noradonghian Efendi, Gabriel 51
Nusratiye camii, Tophâne'de 73

O

Odyan Efendi, Kirkor 51
Oltu 45
Osman, şehzâde 53
Osmanlı 3, 39-40, 48, 51-53, 57, 60-61, 76, — Bankası 65, — Dahiliye Nezareti 15, 20, — Devleti 4, 6, 13, 18, 24, 41, 49-51, 53-56, 58, 64-66, 77-78, — İmparatorluğu 6, 9, 25, 30-31 50, — Mebusan Meclisi 8, — ordusu 7, 20, — Rus Harbi 62
Oşin, Hetum oğlu 47
Ovakim, Ermeni piskoposu 49

Ö

Özer, 34
Özmen, Galip, Atina elçiliği idarî ateşesi 1
Özmen, Neslihan 1

P

Pallavicini, Markgraf, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu İstanbul Büyükelçisi 11
Paris 2, 53-54, 62
Parrot, Friedrich 54
Partlar 43-44
Partzerpert (Parsbit) kalesi 48
Père Ottoman 53
Philaretos bk. Vahram
Polonya'lı 26
Pomiankowski, Joseph, İstanbul'da Avusturya - Macaristan İmparatorluğu askeri ataşesi 16-17
Portakalyan, Mıgırdıç 62, 64
Portakalyan, Mikael (Portakal Paşa) 62
Poujoulat 38

R

Remle 34
Revan 45
Reynolds, Dr. A.B.D.'li misyoner 43
Roma 52, — İmparatorluğu 44, —lılar 43
Romanos Diogenes 47
Ruben 48
Rum 17, 30, 39, 46, 50, 68 — ahali arasında Türkçe isimler 28 — ortodoks kilisesi 70, — Patrikhânesi 49, —ca 30
Rumeli 37
Ruslar 4, 10-11, 13, 43, 54, 61
Rusya 10-11, 16, 54, 59, 62-64, 66, 69, 78
Rüstem Paşa, sadrazam 60

S

Rüstem Paşa, sadrazam 60
Safed 34
Safevî 60
Salmanasar I. 44
Salmas 64-65
Salt 34
Saimbeyli 29
Samatya 49
Samsat 47
Samsun 62
Santa Barbara 1, 80
Sarıkamış 5, 22-23
Sasun isyanı 64-65
Schmid, Bavyera'lı binbaşı 20

Schmid, Ueli 4
Selçuklu 45-46
Selim I., Yavuz Sultan 61
Semerciyan, yazar 57
Senekerim 46
Sèvres anlaşması 7, 41
Shaw, Stanford J. 40
Siirt 32, 34-35, 40
Silvan 43, 62
Sis (Kozan) 38, 40, 48
Sivas 7, — Kongresi 20, 23, 38, 46, 50, 52, 62, 66
Siverek 29, 31-32, 35, 40, 49
Sosyalistler Kongresi 12
Southgate, Horatio 26
Spies, Otto 70
St. Lazarus adası 53
Stein, Dr. Avusturyalı 21
Stepanos, Salmas'lı 52
Sulu manastır 49
Suriye 14, 16, 34, 44, 70
Süleyman, Kanuni Sultan 60
Süleymaniye camii 76
Süleymanlı (bk. Zeytun) 60
Süryani 26, 28, 33, 35

Ş

Şam 34, 70
Şark Tiyatrosu, Beyoğlu'nda 74
Şaşyan 50
Şemseddin Beyefendi, Osmanlı Devleti Tahran Büyükelçisi 10
Şemsiler 26-28, 36
Şimşir, Bilâl 2-3
Şuregil 22

T

Tahran 10
Talât Paşa 13-14, 16-17, 20
Tanpınar, Ahmet Hamdi 74
Tanzimat 68
Tarsus 32, 40, 46-47
Tartu (Dorpat) 54
Taşköprü 39
Taşnak bk. Daşnak
Tatyos Ağa, bestekâr 73
Tebriz 64-65
Tercüme Odası 62
Tiflis 45, 54-55, 62, 64-65, 68
Tigranes II. 42, 45
Tigranokerta 43
Tokat 50, 52, 62, 64
Toros dağları 48
Trablus (Şam) 34
Trabzon 10, 37, 40, 63-64, 67
Trakya 7
Trieste 53
Türk 1-3, 40-42, 50, — Havayolları Orly bürosu 2, — Tarih Kurumu 3
Türkçe 28-29, 36-37, 50, 62, 69, 71, 74-76
Türkiye 1, 3, 5-6, 9, 20, 41, 43, 64-65, 78-80, — Büyük Millet Meclisi 7-8, — Cumhuriyeti 6, — Ermenistan Barış anlaşması 8
Türkmen 48
Türkmen, Fikret 70
Türkmençay anlaşması 54

U

Ubicini 38
Udî Hrant Emre 73
United Telegraph 7, 21
Urartu 43-44
Uras, Esat 57
Urfa 14, 16, 20, 29, 32-35, 40,

47, 49
Urmiye 44
Uruatri 44

Ü

Üsküdar 12
Ütücüyan, Karabet 55

V

Vahga bk. Feke
Vahram (Philaretos) 47
Van 5, 12-14, 16-17, 31, 43-46, 51-56, 60-63, 65, 67
Varag manastırı, Van'da 55
Varjabedyan, Nerses, Ermeni patriki 63
Vaspurakan (Van) 46
Venedik 53-54, — Cumhuriyeti 53
Viyana 53, 57
Vossische Zeitung 20

W

Wangenheim 12-13
Weiss, Alman yazar 21
Westenek, Hollanda'lı genel müfettiş 67
Wrasa, Michel 4

Y

Yahudi 4, 32-33, 36
Yakup Şevki Paşa 5
Yanıkyan, Mıgırdıç 1
Yedikule 29
Yıldız suikasdi 65
Yozgat (Bozok) 64
Yumurtalık (Ayas) 32
Yunanistan 7, 30, 36
Yunanlı 30

Z

Zamantı (Pınarbaşı) 34-35, 46
Zaruşad 22
Zavaryan, Simon 65
Zeytun (Süleymanlı) 32, 56-60
Zor sancağı 14, 16
Zoryan, Stepan 65
Zülkadriye vilâyeti 32, 34-35